KLIÓ 2025/2

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

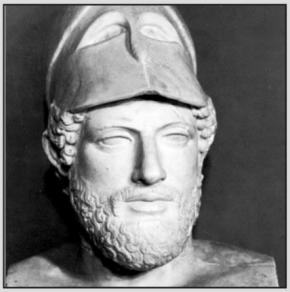

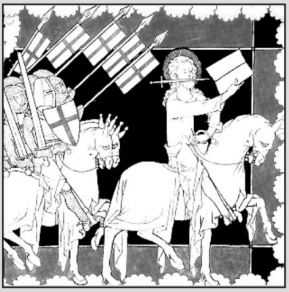

A tartalomból:

A rabszolgák Rómája

A Babenbergek és a keresztesháborúk

Bécs 1800 körül

9 771216 296006 25002

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, elnök,
Győrkös Attila habil egyetemi docens, DE, *főszerkesztő*;
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *főszerkesztő-helyettes;*
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
és Takács Levente habil egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető. DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
Debrecen MJ Város Önkormányzara
és a Debreceni Egyetem Bölcsészet-
tudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A washingtoni Library of Congress felvette gyűjtőkörébe a folyóiratot.
A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:
http://real-j.mtak.hu/2048/
A KLIÓ az interneten is olvasható: http://www.c3.hu/~klio
(1992/1-től a 2021/3. számig)
e-mail címek: fodormne88@gmail.com
erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)
ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

ifj. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet
Bencze András intézeti referens, Corvinus Egyetem, Vezetéstudományi Intézet
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Gyóni Gábor MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE
Peterecz Zoltán PhD, egyetemi docens, EKE
Rudolf Veronika egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék
Schvéd Brigitta tudományos segédmunkatárs, NEKE, EJKK Politikai és Államelméleti Kutatóintézet; doktorjelölt a Pécsi Tudományegyetemen
Szabó-Zsoldos Gábor PhD adjunktus, NYE Történettudományi és Filozófiai Intézet
Szekeres Csilla PhD habil. egyetemi docens, DE Történelmi Intézet
Takács Levente PhD.habil. egyetemi docens, DE Történelmi Intézet
Takács Zoltán, a Nádasdy Ferenc Múzeum igazgatója, Sárvár

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NKE EJKK: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Budapest; NYE: Nyíregyházi Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2025/2.

TARTALOM

Összefoglalások, művelődéstörténet

R. G. Pihoja (főszerk.): Nyugat-Szibéria históriája a kezdetektől napjainkig (*Gyóni Gábor*) 3

Sarah Wagner: A művészetek és csodák kamrája a múzeumban. Rendezési stratégiák a XIX. századtól napjainkig (*Takács Zoltán*) 11

Ókor

Bradley Jordan: A magister equitum a római köztársaságkorban. Egy rendkívüli tisztség története (*Szekeres Csilla*) 25

Walter Scheidel: A rabszolgák Rómája (*Takács Levente*) 33

Középkor–kora újkor

Robert-Tarek Fischer: A Babenbergek és a keresztes hadjáratok (*Rudolf Veronika*) 39

José Luis García Ruiz: Presidio – Erődök a spanyol gyarmatokon (*Bencze András*) 49

Rachel Anderson: Élet a pestis után a kora újkori Angliában. A Lancaschire-i pestis-petíciók (*Fodor Mihályné*) 53

Újkor–modern kor

Lydia Rammerstorfer, Gernot Waldner, Norbert Christian Wolf (szerk.): Bécs 1800 körül. Nagyvárosi kultúra történelmi átformálódásban (*ifj. Barta János*) 66

Monika Barget: Konfliktus és politikai kultúra a XVIII. századi Nagy-Britanniában (*Schvéd Brigitta*) 75
Nancy Foner: Bevándorlás az Amerikai Egyesült Államokba – veszély vagy lehetőség? (*Peterecz Zoltán*) 85
Sarah-Jane Walton: A győzelem receptjei. Belga hagymaleves és patriotizmus a dél-afrikai konyhákban az első világháború idején (*Szabó-Zsoldos Gábor*) 94
Andrea Scarabelli: A „szellem kalandorának" kalandos élettörténete (*Madarász Imre*) 101

ÖSSZEFOGLALÁSOK, MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Nyugat-Szibéria históriája a kezdetektől napjainkig

Több évi előkészület után 2024 nyarán jelent meg az oroszországi Hanti-Manszijszkban Jugra akadémiai története (a továbbiakban: JAT) című reprezentatív kiadvány nyolc kötetben, amelynek tárgya Nyugat-Szibéria, a Hanti-Manysi Autonóm Körzet históriája a „kezdetektől" napjainkig. A címben szereplő Jugra 2003-tól a Hanti-Manysi autonóm körzet (a továbbiakban: HMAK) hivatalos neve is, de jelen esetben azt is ki akarta fejezni a cím, hogy a mű által lefedett régiók nem feltétlen esnek egybe az autonóm körzet mai adminisztratív határával, s a középkori Jugra elnevezés használata a terület „ősi jellegét" hivatott aláhúzni.

A JAT főszerkesztője a neves történész, *Rudolf Germanovics Pihoja,* aki 1990–1996 között az oroszországi levéltárak főigazgatója volt, s a késő szovjet történelem egyik legtöbbet hivatkozott kutatójának számít. A mű állandó szerkesztőbizottságának huszonöt tagja volt, benne többek között *Georgij Petrovics Vizgalov,* Jugra történetének fáradhatatlan kutatója és mecénása; az uráli *Andrej Vlagyimirovics Golovnyov,* a Kunsztkamera igazgatója; *Dmitrij Alekszejevics Regyin*, az Uráli Föderális Egyetem tanára; *Valerij Alekszandrovics Tyiskov* etnográfus; s az időközben elhunyt kiváló történész, *Vagyim Vincerovics Trepavlov.* Minden kötetnek ezen felül saját szerkesztőbizottsága volt, hatalmas, mondhatni irigylésre méltó tudományos apparátust sikerült tehát megmozgatni a Jugra-kötetetek megszületése érdekében. A mű előszavát *Natalja Komarova* han-

ti-manszijszki kormányzó, és *Jurij Alekszandrovics Petrov*, az Oroszországi Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetének igazgatója írták.

Igazán nagy, reprezentatív mű született, amely tudományos értékén kívül a jugriai identitás erősítéséhez is hozzájárulhat, miközben sok éve folyamatos beszédtéma a HMAK esetleges megszüntetése. Korunkban igen nagynak mondható, négyezres példányszámban jelent meg a mű (papíron, bár mostanság már a pdf-formátumokban terjed leginkább a tudományos irodalom). Az, hogy ilyen sokan lettek szerzői és közreműködői ennek a műnek (az első kötetét például tizenhét kutató írta), a reprezentációt erősíti, viszont ez a tény önmagában is széttöredezi a szöveget, szilánkokból kell tehát összeállítani az elvi vonalvezetésre vonatkozó következtetéseket. Az feltűnő, hogy autochton (és „eurázsiai") történetről van szó, amelyben Jugra perifériku mivolta is a különállóságot erősíti. A nyolc kötet fele a XX–XXI. századi történettel foglalkozik.

A magyar olvasó számára az első és különösen a második kötet lehet érdekes, hiszen ez a magyar őstörténetet is érinti. Az alábbiakban is erre térnék ki részletesebben, a későbbi korokkal foglalkozó köteteknél csak a főbb irányvonalakat, megállapításokat ismertetve.

Az első kötet G. P. Vizgalov főszerkesztésében régészeti, s az ősidőktől a Kr. u. I. évezred végéig viszi az események fonalát. Szórványos leletek után csak a bronzkortól (Kr. e. III. évezred vége, Kr. e. I. évezred eleje) beszélhetünk „értelmezhető történelemről" a régióban, vagyis ekkortól állnak rendelkezésre masszívan az anyagi kultúra emlékei. Kiemelkedik a Szurgut melletti, az 1970-es évektől feltárt Barszova gora régészeti emlékhely, aminek már a bronzkori anyaga kiemelkedően gazdag, több négyzetkilométerre kiterjedő, többtucat erőddel és temetőkkel. A vas nyugatról, a Káma vidékéről érkezett az

Kr. e. I. évezred elején, de hosszú évszázadokig tartott, míg kiszorította a bronzot. Érdekes, hogy a vas terjedése alapján a későbbi jugriai régió épphogy nem az innováció motorjának tetszik, hanem konzervatív zárványnak. Még az Altajban is hamarabb történt meg a bronz – vas váltás (Kr. e. VI–V. század), mint régiónkban (Kr. e. III–II. század). Nyugat-Szibéria vonatkozó térségének, az Ob medencéjének uralkodó kultúrája ekkor a gazdag tárgyi örökséget maga után hagyó nevezetes kulaji, amely több évszázadig állt fenn (kb. a Kr. e. IV. századtól a Kr. u. IV. századig). A kulaji kultúra nyilvánvalóan a vaskori eurázsiai kulturális homogenizáció eredményeképpen jött létre: masszívvá vált a lótartás, nagy számban jelentek meg déli, az iráni–sztyeppei világból származó tárgyak. Örök vita tárgya a kulaji kultúra etnikai hovatartozása (ugor vagy szamojéd?), melyet itt sem döntenek el a szerzők.

A nagy népvándorlás kezdete, a hun kor hatással volt a tárgyalt régióra is. Ismert, hogy Nyugat-Szibéria ebben az időszakban „kiürült". Valószínűleg ekkor hagyták el nyugat-szibériai őshazájukat őseink is, a protomagyarok tömegei, akik minden bizonnyal a Jugrától délebbre elhelyezkedő „szargatkai világ" részét képezték. A hunokkal új fegyverzet, hadi technológia, temetkezési rítus, szokások jelentek meg a régióban (például a nyugatibb hun emlékekben is jól ismert koponyatorzítás). Mégis a hun inváziót megítélése alapvetően negatív, hiszen ez megsemmisítette a „fejlett osztálytársadalommal rendelkező" szargatkai világot. Ebben az új helyzetben indult meg a régióban a török hatás, részben ezzel lenne magyarázható az Ob–Irtis térségében feltűnő új kultúrák születése, mint például a jelentős fortifikációs képességekkel rendelkező potcsevasié, amely a déli török jövevények, és a helyi szubsztrátumnépesség szimbiózisának eredményeképpen jött létre, s feltevések szerint – amennyiben a későbbi, szinte biztosan a magyarok

hagyatékának tekinthető priuráli karajakupovói kultúra is összefüggésbe hozható a potcsevasival – szintén lehet magyar őstörténeti vonatkozása. Rendkívül figyelemreméltónak tartom, akár potenciálisan a korai magyar történelemre vonatkozóan is a Szvjascsennaja Kedrovaja Roza régészeti emlékhelyet Nyeftyejuganszk közelében, ahol VI–VIII. századi fegyveres populáció temetkezései kerültek elő, méghozzá szaszanida érmékkel, éppen úgy, mint a priuráli nyevolinói és lomovatovói kultúra emlékeiben. Ezt a tényt persze nem lehet etnicizálni, tehát azt vélelmezni, hogy magyarok éltek volna a VIII. században az Ob mentén is, de mindenesetre arra utal, hogy a priuráli és zauráli térség között működött valamilyen „hálózat" ebben az időben. Kár, hogy Oroszországban a priuráli és zauráli régészet elég élesen elválik egymástól, perszonálisan és műhelyeket tekintve is.

A második kötet a XI. század végétől a moszkvai orosz kolonizáció kezdetéig (1582) terjedő időszakot fogja át. Ennek főszerkesztője *Andrej Golovnyov* volt. Ebben a kötetben kapott lehetőséget az egész mű egyetlen külföldi szerzője, e sorok írója (a szerkesztőbizottságnak tagja volt Magyarországról *Szvák Gyula* professzor, *Vásáry István* akadémikus). E kötetnek már nemcsak régész, hanem történész és néprajzos szerzői is voltak. A XI. és XVI. századi időszak a nagy átalakulások ideje volt Nyugat-Szibériában is. Ekkor (illetve valamivel korábban) tűntek el a térségből a magyarok – akiknek fontos szerepet tulajdonít Golovnyov is –, bukott el a térségben is érdekeltségekkel rendelkező Volgai Bulgária és Novgorod, és került domináns pozícióba az újonnan felemelkedő Moszkva. Golovnyov érdekes tanulmányban ismertette az ugor népek, manysik, hantik, magyarok eredetéről a koraújkortól megjelenő elképzeléseket, helyesen megállapítva, hogy már a XVIII. századtól általánossá vált a tudományosságban a magyarok uráli-nyugat-szibériai

őshazájáról szóló elmélet, s minden, ami azóta ennek kapcsán komolyan vehetően megjelent, tulajdonképpen csak ennek újragondolása.

Jelena Perevalova érdekes tanulmányt közölt arról, hogy az ugor népek szóbeli kultúrája alapján mennyire rekonstruálható a manysik és hantik korai története, migrációja. Itt mai napig alapvetőnek számít *Szerafim Patkanov* XIX. századi folklórgyűjtése, amely a tatárok és oroszok előtti Jugra történetére vonatkozóan megkerülhetetlen anyag. Ebből is kitűnik, hogy a manysik eredetileg az Urálból vándoroltak keletre, a nyugat-szibériai tajgába. Az ugor fejedelemségek történetére vonatkozóan pedig a mai napig megkerülhetetlen *Szergej Bahrusin* munkássága. Novgorod és Nyugat-Szibéria vonatkozásáról *Pavel Lukin* írt, megállapítva, hogy a novgorodiak nemcsak rablóhadjáratokat vezettek a térségbe, hanem ők voltak Nyugat-Szibéria első orosz kolonizátorai is. Andrej Golovnyov Moszkva „előrenyomulásáról" tett közzé érdekes tanulmányt. Moszkva északi és keleti terjeszkedése a Novgoroddal vívott harc dimenziójában érthető. Az 1222-ben alapított Usztyug ékként verődött be a novgorodi földekbe, és bázisát jelentette az északi és keleti előrenyomulásnak. A XIV. században Permi Szent István térítő tevékenysége a komikat Moszkvához kötötte, viszont a keresztény térítéssel szemben lépett fel Pám (a szó maga pogány papot jelent), aki a szövegek alapján „permi nacionalista" volt, keresztény- és Moszkva-ellenes. A permi pogány–keresztény vallásháború kontextusában tűnnek fel először a forrásokban a vogulok, vagyis a vogul népnév, természetesen a pogányokat támogatva. Feltehető, hogy ez a történelmi esemény, a pogányok veresége vezethetett ahhoz, hogy az uráli ugorok egy része keletre vándorolt. Roppant érdekes a hagyományos ugor világképről írott tanulmány is (több szerző munkája), amiben különösen a hetes szám kitüntetett szerepe

lehet érdekes a magyar olvasónak: a hetes lehetett az ősi uráli számrendszer alapja, a „mindenség” szimbóluma.

A harmadik kötet főszerkesztője *V. Trepavlov*, s témája a moszkvai orosz kolonizáció a XVII. század végéig. Ez a kötet roppant érdekes lehet azok számára is, akiket általában véve a szibériai orosz kolonizáció története és historiográfiája érdekel. A kötet fő témája az oroszok és őslakosok kapcsolata, összesen kilenc szerző munkája. Az összkép, ami kibontakozik, a következő: nem volt ideális az oroszok és őslakosok együttélése. Az oroszok katonailag sokkal fejlettebbek voltak, modern tűzfegyverekkel érkeztek, de ennek ellenére az őslakosok ellenállást tanúsítottak. Még a XVII. században is nagyon csekély volt az oroszok száma a térségben, de már megindult valamiféle szimbiózis a jövevények és őslakosok között. Az oroszok is átvettek számos kulturális elemet az őslakosoktól az anyagi és szellemi kultúra terén egyaránt. Mivel kezdetben az orosz lakosság főleg fiatal katonáskodó férfiakból állt, nagy igény volt helyi nőkre, gyakoriak voltak a „vegyesházasságok”.

A negyedik kötet a XVIII. századdal foglalkozik, ennek főszerkesztője *Dmitrij Regyin*. Fő témája az orosz állam adminisztratív berendezkedése a régióban (gazdaság, közigazgatás, egyházpolitika, büntetőpolitika, a helyi tudományosság kezdetei). A korszak eredménye: az őslakos népek és életforma perifériára szorulása, oroszok nagyobb számú beköltözése, intenzívebb kapcsolatok az oroszok és őslakosok között. A helyi elitek inkorporálása az orosz elitbe. Erőteljesebb krisztianizáció. Gazdasági változások: folyami utak újkeletű hasznosítása (halászat, kereskedelem), az osztálytársadalmakra emlékeztető társadalmi átalakulás.

Az ötödik kötet 1917-ig követi Jugra történetét. Ezt tizennégy szerző írta, s ennek a kötetnek nincs összegző fejezete. Ami mégis feltűnő, hogy a szerzők a szibériai különállást hang-

súlyozzák. A szibériai élet a maga medrében folyt Pétervártól távol. Nagy városok nem voltak, súlyos káderhiánnyal küszködött az államigazgatás, a térségre továbbra is jellemző a polietnikus jelleg. A központ szoros kontrollfunkcióinak lehetetlenségét tükrözi 1822-ben Szperanszkij nevezetes rendelkezése az idegen népek jogairól. A helyi közösségek a saját törvények szerint éltek, és az oroszokra is hatással volt Jugra ősi világa: átvettek viseletet, gazdálkodási elemeket és hiedelmeket. Ipar gyakorlatilag egyáltalán nem alakult ki, eltérően Oroszország más részeitől. Vagyis Szibéria ebben a narratívában nem periféria, hanem egy sajátos régió.

A 6. kötet *G. E. Kornyilov* főszerkesztésében az 1918 és 1953 közötti időszakot tekinti át. Ezt a sok tragédiával és megrázkódtatással járó periódust összességében mégiscsak pozitívnak ítélik meg a szerzők. Ekkor került sor a térség tudományos infrastruktúrájának megteremtésére, az általános közoktatás bevezetésére (külön a nemzetiségeknek is), az egészségügyi rendszer kiépítésére, kineveltek egy helyi káderállományt. Ekkor hozták létre a Hanti-manysi autonóm körzetet. A terület lakosai nagy számban kivették részüket a nagy honvédő háborúból. Megindult a térségben az indusztrializáció.

A 7. kötet témája az 1953 utáni szovjet korszak, melynek értékelése szintén pozitív. Ez a kötet elsősorban gazdaságtörténeti jellegű, benne kb. 100 oldal politika, 250 oldal gazdaság, 60 oldal urbanisztika, 100 oldal kultúra és sport, 100 oldal az őslakos népek helyzetéről szól. Ez a beosztás jól tükrözi a terület vonatkozó történetét. Az 1960-as években kezdődött a térségben az „olaj és gáz forradalma”, amely fontos bányászati és iparközponttá tette az autonóm körzetet, és az egész Szovjetunió szempontjából jelentőssé vált, mert elsőrendűen ennek köszönhetően jutott Moszkva „petrodollárokhoz”, és ez segítette életben tartani a szovjet gazdaságot. 1990-ben már a

szovjet olajtermelés több mint fele ebből a térségből származott. Új városok épültek, fiatalok sokasága költözött a területre. Ugyanekkor mindez együtt járt környezetszennyezéssel, és azzal, hogy az őslakos népek élettere csökkent.

Az utolsó kötet már az 1991 utáni, az új Oroszország történetéhez köthető időszak, melyet egyértelműen sikertörténetként ábrázolnak. A Hanti-Manysi Autonóm Körzet Oroszország azon kevés régióihoz tartozik, ahol 1991 után is nőtt a népesség, és nemcsak a bevándorlásnak köszönhetően. A terület jóval gazdagabb, mint az átlag orosz régiók, ezért donornak minősül, és ha a fejlettséget az urbanizáció fokában mérjük, akkor fejlettebb is, mert a lakosság 90 százaléka ma már városokban él. A szovjet korszakban még jellemző fabarakkok mára eltűntek. Nagy figyelmet fordítanak a kislélekszámú őslakos népek jogaira.

Ez a benyomásunk tehát az új Jugra történetét olvasva. Véleményem szerint a magyar olvasó és a nemzetközi ruszisztika számára különösen a 2., 3. és 4. kötet lehet érdekes és releváns, egyrészt a magyar őstörténeti vonatkozások miatt, másrészt az orosz kolonizáció általános megítélése szempontjából.

Академическая история Югры. В восьми томах. [Jugra tudományos története nyolc kötetben]. Főszerk. R. G. Pihoja. Hanti-Manszijszk, Novosztyi Jugrü Kiadó, 2024.

Gyóni Gábor

A művészetek és csodák kamrája a múzeumban. Rendezési stratégiák a XIX. századtól napjainkig

A földrajzi felfedezésekkel a távoli földrészekről nemcsak nemesfémek, változatos növényfajták érkeztek Európába, hanem számos új információ, ismeret is. Utóbbiakat igyekeztek a reneszánsz korában felfedezett antik szerzők által sugallt tudományos keretekbe beilleszteni, de az egyre halmozódó tudásanyag megértéséhez a korábban szabott határok szűkké váltak, így új eszmék, új elképzelések formálódtak. A műveltség már nemcsak a szövegekre koncentrált, hanem fontos szerephez jutottak a kézbe vehető, megvizsgálható tárgyak, melyekből kialakultak a könyvtárak mellett berendezett gyűjtemények. A szövegek és a tárgyak együttes vizsgálatának, az elmélkedésnek jól kialakult terévé vált a studiolo vagy német nyelvterületen a Stube, ahol lehetőség nyílt az új ismeretek szerzése mellett az azokról folytatott vitának.

A XVI. század végére eleinte az uralkodói, majd a főúri udvarokban egy új gyűjteményi típus alakult ki, amely végül megjelent a polgári világban is. A szekrényekben, azok tetején, a polcokon, asztalokon, de a földön is sorakozó tárgyak magát a világot jelenítették meg az e célra létrehozott terekben, kastélyszárnyakban, szobák sorában, emeleten vagy a pincében, esetleg a padláson. Az enciklopédikus, a világot egységben láttatni akaró, változatos összetételű gyűjtemények közkeletű német elnevezése Kunst- und Wunderkammer. A megnevezés tagjai külön-külön előfordulnak a fennmaradt forrásokban, köztük az

utazási irodalomban, a leltárakban, de a kifejezést így egyben ezt a gyűjteménytípust először feldolgozó osztrák művészettörténész, *Julius Schlosser* (1866–1938) használta, akinek 1908-ban Lipcsében megjelent munkája *(Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance: Ein Beitrag zur Geschichte des Sammelwesens)* a kutatást nagyjából az 1970/80-as évekig meghatározta. *Sarah Wagner* munkájában ausztriai, németországi és svájci példákon keresztül múzeumi kontextusban, összefüggésben vizsgálja e gyűjteménytípus újkori továbbélését. Jól megfigyelhető, hogy az 1950-es évektől több múzeum is megnyitotta saját Kunst- und Wunderkammer kiállítását, de a kétezres évektől kezdve az ilyen témájú állandó- és időszaki kiállítások száma meredeken emelkedett. A szerző a gyűjteménytípus XIX. századi múzeumi megjelenítésétől napjainkig számos példán keresztül mutatja be, hogyan vált a gyűjteményi modell kiállítási modellé.

Az esettanulmányok felvázolják az egykori gyűjtemények történetének legfőbb pontjait, illetve azok múzeumba és kiállításba kerülését. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy lényeges különbség van az egykori Kunst- és Wunderkammerek, illetve a múzeumba került gyűjteményi egységek között. Míg az eredeti gyűjtemények folyamatosan változnak, bővülnek, adott esetben, például háború vagy politikai változások következtében apadnak, addig a múzeumba kerüléssel ez a folyamatos vibrálás lefagy, az állomány (elvileg) nem változik. Szintén lényeges különbség az érintés. Míg az eredeti Kunst- és Wunderkammerek tárgyai kézbevehetők, vizsgálhatók, velük közvetlen érintkezésbe lehet lépni, addig a múzeumok vitrinjei, riasztóberendezései elzárják a látogatót a tárgytól, vizsgálatuk komoly adminisztratív feltételekhez kötött. Sarah Wagner izgalmas felvetései közé tartozik, mellyel rámutat a régi és az új közti különbségre a fények és szagok tematikájában. Ma a múzeumok, még azok

is, amelyek megpróbálják az eredeti autentikus környezetet bemutatni, a tárgyak helyi, a vitrinek általános megvilágításával alapvetően különböznek az eredeti Kunstkammerektől, ahol legfeljebb globális, természetes napfényből eredő megvilágítás volt a jellemző.

Izgalmas téma ezzel kapcsolatban a műtárgyvédelmet említeni, ugyanis több példa is ismert, hogy a por ellen az egykori gyűjtemények is gyakran védekeztek, nemcsak üveges szekrényekkel, hanem a nyitott polcok vászonnal történő eltakarásával is. A kézzel történő érintés ellen is fellépett néhány korabeli szerző, aki felhívta a figyelmet arra, hogy koszos kézzel ne lépjenek a kíváncsiskodók a gyűjteményi térbe. Ma több múzeum őrzi a kora újkori gyűjtemények anyagát, de egyikről sem mondható el, hogy a maga teljességében megőrizte volna az egykori állomány gazdagságát. A legnagyobb veszteséget háborúk, illetve az azzal gyakran együtt járó rablások okozták. A tulajdonosváltások szintén veszélyt jelenthettek egy-egy gyűjtemény számára.

A salzburgi dómban őrzött érseki gyűjtemény mindkettőre példát jelent. A XVII. század második harmadában létrehozott gyűjtemény ugyan elsősorban reprezentációs célokat szolgált, állományában a féldrágakövek, hegyikristályok, elefántcsontból készült alkotások, kitömött különleges állatok, borostyánok és antikvitások mellett a vidék történetére jellemző tárgyak, tárgycsoportok is tartoztak. A helyi mesterek által kövületekből, ásványokból készített edények mellett a környéken talált mamutcsontok és az egykori őskori tengerben élő állatok megkövült fogai szintén megtalálhatók voltak. 1803-ban megszűnt az önálló Salzburgi Érsekség, a terület feletti hatalom világi uralkodó, Habsburg III. Ferdinánd (1769–1824) toszkán nagyherceg kezére került, aki saját ízlésének megfelelően az érseki gyűjtemény arany- és hegyikristály munkáit Firenzébe vitette.

Az állomány a háborús rablásokat sem kerülte el, mind Napóleon seregei, mind a bajor herceg katonái kirabolták, zsákmányukat Párizsba és Münchenbe szállították, ahol mai is az állami múzeumok gyűjteményeiben találhatók. 1807-ben mindezeken felül a bécsi udvar is igényt tartott a Salzburgban maradt tárgyakra, melyek ma az osztrák főváros Képzőművészeti Múzeumának *(Kunsthistorisches Museum)* Kunstkammer kiállításán tekinthetők meg.

A székesegyházban 1974-ben megnyitott kiállítás a gyűjtemény történelméből következően alig építhetett az eredeti műtárgyakra, ugyanakkor megmaradt az egykori ébenfából készült szabadon álló bútorok egy része, illetve az ablakfülkékbe helyezett ládák jelentős hányada. A rendelkezésre álló leltárak segítségével sikerült az eredeti elhelyezést hellyreállítani, amivel legalább optikai szempontból rekonstruálták az egykori állapotokat. A kevés meglévő eredeti mellé a nyilvánosság közreműködésével, illetve műkereskedelem útján további olyan tárgyakat is beszereztek, melyek eredetileg a gyűjteményhez tartoztak. Az egykori leltárokban felsorolt tárgyakhoz hasonlókat a székesegyház kincstárából pótolták.

Sarah Wagner részletesen bemutatja az egykori gyűjteményekre alapozott múzeumi kiállítások jellemzőit, miközben részletesen kitér a történeti előzmények bemutatására, a Kunst- und Wunderkammerek sorsára, a fennmaradt forrásokra. Leírja a megvalósult kiállítások fizikai jellemzőit a terek kifestésétől az installáció felépítésén át a technikai részletekig, így a világítás, a műtárgyvédelem kérdéseiről sem feledkezik meg. Vizsgálatai eredményeként öt kiállítási típust különít el, melynek alapját a történeti Kunst- und Wunderkammerek négy lényeges komponensének (az eredeti tér, tárgyállomány, bútorzat és gyűjteményi rend) megléte, illetve hiánya képezi. A salzburgi példát a szerző a részleges rekonstrukció *(Teil-/Reonstruktionen)*

kategóriájába sorolta be, melybe azok a kiállítások tartoznak, melyeknél a szerencsés történeti körülményeknek köszönhetően a négy alkotóelem közül több is vizsgálható, helyreállítható. Salzburgban a részben fennmaradt bútorokat az eredeti térben állították fel az eredeti elrendezésnek megfelelően. A tárgyak jelentős hányada azonban nem állt rendelkezésre, azokat különböző forrásból pótolták.

Szintén e kategóriába sorolható II. Ferdinánd (1529–1595) osztrák főherceg híres ambrasi gyűjteménye, amely szintén jelentős változásokon ment keresztül az évszázadok során, de a szintén 1974-ben megnyitott kiállítás követi a leltárakból kiolvasható rendet, és alapvetően a tárgyak alapanyagára összpontosít. A kiállított műtárgyak meghatározó része szintén az eredeti állományból származik, de a vitrinek már nem eredetiek, csupán azok másolatai. A tárlat másik hiányossága, hogy azt ugyan az épületegyüttesen belül helyezték el, de a fegyvergyűjteményt érintő korábbi rendezés miatt máshol, mégpedig a könyvtárban kellett azt megvalósítani.

Azért érdemes a szóban forgó kategóriát részletesebben tárgyalni, mert a részleges rekonstrukció jellemzőinek legjobban a fraknói Esterházy-gyűjtemény felel meg, mely 2005-ben nyitotta meg kapuit a látogatók előtt. A magyar hercegi család tulajdonában álló kincsgyűjtemény (Schatzkammer) szinte érintetlenül maradt fenn több mint 300 éven át. A gyűjteményt Esterházy Miklós (1583–1645) nádor alapította, melyet fia, Esterházy Pál (1635–1713) alakított át és az 1695-ben kelt végrendeletében „Cabinetum oder Kunstkammer”-ként intézkedett róla. A herceg végrendelete értelmében a gyűjteményt mindig az elsőszülött örökölte, akinek kötelességévé tette ugyanakkor annak egyben tartását és gondozását. A Kunstkammer ennek köszönhetően maradt fenn lényegében változatlan állománnyal. A bemutatásra szolgáló három termet már Miklós nádor kialakíttatta

1641-ben, ahol asztalokon, szekrényekben őrizték a változatos összetételű anyagot. Fia, Pál négy évtizeddel később nagy arányú fejlesztésbe kezdett, összefüggésben azzal, hogy 1687-ben birodalmi hercegi címet kapott. A várat is reprezentatív célokat szem előtt tartva jelentősen átalakíttatta, hogy kifejezze ezzel a család hatalmát, gazdagságát, illetve császárhűségét, családi hagyományait. Az átépítés során a gyűjtemény számára a főúri lakosztályból közvetlenül elérhető újfent három helyiségből álló részt alakítottak ki. Esterházy Pál herceg nemcsak a Habsburgok gyűjteményezési gyakorlatát ismerte, hanem sógorának, Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) kiemelkedő gyűjteményeit is, illetve németországi utazásai során felkereste többek között a bajor hercegi Kunst- und Wunderkammert Münchenben. Utóbbi abból a szempontból feltétlenül figyelemreméltó, hogy az V. Albert bajor herceg által 1563-ban létrehozott gyűjtemény alapján írta meg Samuel Quiccheberg (1529–1567) a következő évszázadokra kiható munkáját az ideális múzeumról.

A herceg halála után a gyűjtemény alig változott, a napóleoni háborúk során ideiglenesen Pozsonyba szállították, de ezen alkalom kivételével mindig a fraknói vár erre a célra kialakított helyiségeiben tárolták. Először csak a XIX. század végén ismerhette meg a közönség a gyűjteményből kiválasztott tárgyakat, amikor bécsi és budapesti kiállításokra kölcsönözték azokat. A szállítás során némelyikük súlyos károkat szenvedett. Az első világháború utáni bizonytalan helyzet miatt a kincstár egy részét Budapestre szállították, de ott a Tanácsköztársaság ideje alatt az Iparművészeti Múzeumba került, ahol maradt szerződés alapján a második világháborúig. VI. Pál herceg (1901–1989) úgy döntött, hogy a műtárgyakat palotájába szállíttatja, ahol egy bombázás során súlyos károkat szenvedtek. A sérült tárgyakat restaurálták és újra az Iparművészeti Múzeumba kerültek.

A Fraknón található tárgyakból 2005-ben megnyílt kiállítás az eredeti állomány negyven százalékát mutatja be az eredeti helyszínen az ott lévő történeti bútorokban. A tárgyak kiállítási helyét az 1696-ban felvett leltár alapján határozták meg, így nemcsak a kiállítás helyszíne egyezik meg az eredetivel, hanem az akkor kialakított rendet is sikerült rekonstruálni. A látogató a termeken végigsétálva a barokk főúri gyűjtemény közel felét megtekintheti.

Sarah Wagner a Kunst- und Wunderkammer további négy típusát különbözteti meg. A historizáló elrendezés *(historisierende Inszenierungen)* célja, hogy a látogató úgy érezze, mintha egy Kunstkammerben lenne. Több esetben is a kiállításrendezők számára rendelkezésre állnak források, leltárak, utazók leírásai, de a tárgyak nem minden esetben maradtak fent a múzeum gyűjteményében, így az eredeti elrendezés egyáltalán nem rekonstruálható. Emiatt egy elképzelt gyűjteményi helyzetet valósítanak meg, melyhez elsősorban az egykor megjelent nyomtatott katalógusok címlapjait használják. Az illusztrációkon általában egy termet, vagy egymásba csatlakozó helyiségeket látunk, a falaknál sűrűn telepakolt szekrények, polcok sorakoznak, de az eredeti rendet nehéz felfedezni. A múzeumok ez alapján gyakran kiállításaikon azt sugallják, hogy az enciklopédikus céllal felépített egykori gyűjtemények rendjét nem különösen szabták meg határozott elvek. Julius Schlosser említett munkájában szintén arról ír, hogy a Kunst- und Wunderkammerek szinte rendezetlenül fogadták magukba a tárgyak tömegét. Az elmúlt évtizedek új kutatásai és megközelítései azonban a gyűjteményi leltárak alapján feltárták, hogy egykor jól megragadható rendezési elveket alkalmaztak. Az egyes elvek – mint például anyag, forma, készítési technika – ráadásul nemcsak önmagukban álltak, hanem alá-fölé rendelt struktúrát alkottak. A nemesfémekből készült tárgyak esetében például az arany- és ezüsttartalmuk szerint értékképzőként szerepeltek.

A berni történeti múzeum 2005-ben nyílt Kunst- und Wunderkammer kiállítását a historizáló elrendezés egyik példájaként mutatja be Sarah Wagner. Egy egykori polgárház lakószobájában berendezett tárlatot az ún. Period Rooms stílusában alakították ki, amely a XVI–XVII. század fordulójának polgári gyűjteményét mutatja be, melyben a tárgyak Bern egykori polgárainak hagyatékából maradtak fenn a múzeumban. A tárgyakat úgy válogatták ki, hogy azok visszaadják egy egykori hasonló gyűjtemény hangulatát, ahol egy légtérben szerepeltek tudományos eszközök, egzotikus tárgyak, szépen kidolgozott iparművészeti és képzőművészeti alkotások. A múzeum történetében is meghatározó tárgyakat egy olyan összeállításban installálták, amely a látogató számára a Kunst- és Wunderkammert a nyugat-európai művelődéstörténet meghatározó elemeként mutatja be.

A modern elrendezési (moderne Inszenierungen) elv alapján készült kiállítások az aktuális múzeumi közvetítés eszközeit, gyakorlatát használják fel az intézmény kezelésében található egykori Kunst- und Wunderkammer tárgyak bemutatásához. Kiállítási szövegekkel ellátott modern vitrineket és eszközöket helyeznek el a termekben. Feliratok a többi említett típusnál ritkán fordulnak elő, legfeljebb általános terembemutató szövegek. A tartókba kihelyezett lapok, füzetek segítik a tájékozódást. A modern elrendezésnél hangsúlyos szerephez jut a gyűjteménytörténet, míg a másik két típusnál a berendezés kerül előtérbe.

A szóban forgó típus legjellemzőbb példája a bécsi Képzőművészeti Múzeum Kunstkammer állandó kiállítása, amely 2013-ban nyitotta meg kapuit a nagyközönség előtt. A Habsburg-ház évszázadokat átívelő gyűjteményeit mutatják be a múzeum földszintjén az egyiptomi-keleti és az ókori gyűjteményi kiállításokkal együtt. A kiállítás a rendelkezésre álló modern technika széles skáláját mutatja be elsősorban az egyes tárgyakra koncentrálva. A kiállítást hosszú kutatómunka előzte

meg, melynek során feltárták az egykori rendezési elveket is. Az egyes korszakoknál ezt modern eszközökkel, installációval egészítik ki (például a középkori egységben egy többlépcsős rendszer felépítésével). A kiállítás készítői nemcsak a történeti kutatások által felszínre hozott eredményeket vették figyelembe, de a műtárgyakhoz illő környezetet is kialakítottak. A nagysikerű kiállítás mégsem nyerte el az egyöntetű elismerést. Többen hiányolták a Kunst- und Wunderkammerekre jellemző egykori hangulatot.

Az eszmei tartalomra koncentráló *(Idealkonstruktionen)* kiállítások a XVI–XVIII. századi irodalomból kiolvasható elveket jelenítik meg, köztük a világ egészének megragadását célzó enciklopédikus szempontok érvényesítését, a teljességre törekvést, a tárgyak, az állomány ideális elrendezését, tagolását. A megfogalmazott elvek átültetéséhez azonban nem áll rendelkezésre konkrét történelmi gyűjtemény. Az egyes tárgyak bemutatása háttérbe szorul, a lényeg a Kunst- és Wunderkammerre jellemző elvek megjelenítése. Az installáció itt modern, de az egykori bútorok inspirációs forrást jelentenek, mint például az alsó-bajorországi Landshutban található Trausnitz várban 2004-ben megnyílt kiállítás, melynek bútorai a XVI–XVII. században divatos kukucskáló dobozokra emlékeztetnek. A falak zöld, vörös, világoskék-lila festése pedig az egykori gyűjteményi hangulatot igyekszik felkelteni. A más múzeumoktól, magángyűjteményektől kölcsönzött, vásárlással beszerzett tárgyakat Samuel Quiccheberg értekezésében foglalt rendezési elvek szerint osztották el a rendelkezésre álló négy teremben. A régi Kunts- und Wunderkammerek világát magyarázó szövegekkel nem bontották meg. Utóbbi megoldás jellemző a bázeli történeti múzeum kiállítására is, ahol a vitrinekbe kihelyezett tárgyak elrendezéséhez igazodva tableteken megtekinthető digitális másolatok segítik a tájékozódást.

A párbeszédbe elegyedő *(dialogische Konzeptionen)* kiállítások modern tárgyakkal, korabeli művészeti alkotásokkal vegyítik a Kunstkammerek állományát, amivel az egykori világképet a maival hozzák élményszerűen kapcsolatba. A legtöbb esetben időszaki kiállításokról beszélünk, amelyek egy-egy gondolat, kiállítási ötlet kipróbálására adtak lehetőséget. Ugyanakkor néhány korproblémára is felhívhatja így a múzeum a figyelmet. Egy hallei kiállításon a régi fegyvergyűjtemény darabjai közé kortárs alkotást, funkció nélküli, üvegből készített imitált fegyvert tettek. Nem egyszerűen háborúellenes üzenetről van szó, hanem a kiállítás rendezői egyben arra is felhívták a figyelmet, hogy észrevétlenül része életünknek az erőszak. Akár egy fegyvertörténeti kiállítás is a harc, az összecsapás állandó jelenlétét erősíti és nem mutat fel alternatívát.

A kiállítások tipológiája, történeti alakulásának és múzeumi megvalósításának nyomon követése megmutatta, hogy a kora újkori Kunst- und Wunderkammereket tartalmazó gyűjtemények eredeti funkciójukat (a világ tárgyi jelenségeinek enciklopédikus gyűjtése és bemutatása, azok vizsgálata) elveszítették, illetve állományuk is jelentős változáson ment keresztül. Vagy háborús pusztítások, rablások vagy politikai okok miatt jelentősen változott egy-egy gyűjtemény összetétele, csökkent a benne található műtárgyak száma. A régi gyűjtemények sokszor úgy éltek tovább, hogy egyes darabjaikat szétosztották a XIX. századra kialakuló – természettudományi, képzőművészeti, iparművészeti, történeti – szakmúzeumok között. Néhány gyűjtemény, elsősorban a fejedelmi kabinetek, tovább éltek és kiállítások alapját adták. A korai kiállítások, egészen az 1980-as évekig a Julius Schlosser által adott értékelésre építették koncepciójukat, miszerint a Kunst- und Wunderkammerek inkább rendezetlen, mintsem átgondolt elv alapján megvalósított egységek. Az így tekintett gyűjteményi modelleket azonban egyre

több szempont alapján kezdték vizsgálni, melynek eredményeként egy teljesen új kép bontakozott ki az egykori fejedelmi, főúri és polgári gyűjteményekről. Sokszínű világ tárult fel, amelyben az alapítók személye, a kontinuitás, a tárgyak elrendezési elvei, a terek, a tároló bútorok egyaránt fontos szerephez jutottak és adták egy-egy gyűjtemény egyediségét.

A nyolcvanas évektől jól megfigyelhető a Kunst- und Wunderkammer típusú kiállítások számának növekedése. A szerző szerint ez azzal a megfontolással magyarázható, hogy ez a kiállítási modell olyan szempontoknak felel meg, melyeket a közönség egyre inkább támaszt a kiállításokkal kapcsolatban. A látogatóbarát kialakítás, a kommunikációtól a fizikai tér megvalósításán át (pl. a színpadszerű, az egykori vélt hangulatot visszaadó berendezés) a kíváncsiság felkeltéséig és kielégítéséig, mind olyan feltétel, mely hozzájárult a kiállítástípus népszerűségéhez. Sarah Wagner szerint azonban a népszerűség ellenére a tudományos kutatásokat olyan irányba kell folytatni, mely reflektál többek között az egykori gyűjtemények kialakulására és fejlődésére. Korábban elsősorban az alapítók személye, a gyűjtemények általános rendezési elve, a műtárgyállomány alakulása állt a kutatások fókuszában. Szükséges azonban az egyes tárgyak gyűjteményben elfoglalt helyére koncentrálni, például a bekerülés körülményeit, a beszerzés forrásait feltárni. A szerző itt a gyarmati eredet, örökség megismerésére helyezné a hangsúlyt és a feltárt új eredmények kiállításon való megmutatására.

Befejezésként érdemes még egy érdekes témát röviden érinteni. A szerző többször visszatér a koraújkori gyűjtemények egyik látványos elemére, a falra akasztott vagy a mennyezetről lelógatott kitömött krokodilra, mely a későbbi évszázadok múzeumi rekonstrukcióban is szinte mindig megjelenik. Ott láthatjuk a fraknói várban, a belső udvarba átvezető részben, amint nyitott szájjal fordul az Esterházy címer felé, ami a kitömött

állat szerepével kapcsolatban valószínűleg a védelem feladatát idézi fel korunk látogatóiban. Megjelenésének különlegessége, egzotikuma ugyanakkor fokozza a régen elmúlt idők iránt érzett romantikus hangulatot, amit egyfajta borzongás is átjár. A régi gyűjtemények kitömött krokodiljai azonban jóval összetettebb jelentéstartalmat hordoznak. A gyűjteményeket bemutató kiadványok címoldalain látható metszetek, a berendezett termeket bemutató könyvillusztrációk, az inventáriumok, a fennmaradt állományok egyértelművé teszik, hogy az uralkodói, főúri mellett a polgári (például a gyógyszerészek által létrehozott) Kunst- és Wunderkammerek kötelezőnek tekintett tárgyáról van szó, melyek a modernkori rekonstrukciókban is megtalálhatók. Nemcsak a XX. század végén és XXI. század elején készült installációkban láthatjuk a kitömött állatot, hanem a századelőn és a két világháború közti múzeumi kiállításokról készült fényképeken is.

A mennyezetre függesztett krokodil a korabeli egyházi gondolatkörben az ördög feletti győzelmet jelentette. Az ótestamentumi leviatán, az Isten ellen lázadó, de általa legyőzött sárkánykígyó adhatja az összetett szimbólumrendszer alapját. Európa több templomában még ma is láthatunk kitömött, a plafonról a hívők felett lógó krokodilokat, például Sevillában vagy Mantovában. Az enciklopédikus igénnyel, de változatos tartalommal folyamatosan épülő gyűjteményekre nemcsak úgy tekintettek, ahol tudományos ismeretekre lehet szert tenni, hanem abban az isteni teremtés lenyomatát is látták. *Eberhard Werner Happel* (1647–1690) korának ismert polihisztora tudománynépszerűsítő újságjában az ilyen gyűjteményeket „Isten műkincstárának” *(Gottes Kunstkammer)* nevezte.

Az Esterházy kincsgyűjtemény fennmaradt tárgyai eredeti tárolóikban, üvegezett vitrinekben tekinthetők meg a fraknói vár három teremből álló pincéjében. Az utolsó egységben a

mennyezetre nem egy krokodilt függesztettek a XVII. század utolsó harmadában, hanem 54 különféle tengeri és más egzotikus állatok preparátumait, melyek egységükben egy tekeredő sárkányra emlékeztetnek, határozottan utalva a bibliai szörnyre.

Ezen a ponton eszünkbe juthat az angolszász eposz hősének, Beowulfnak a története, aki megölte a kincset őrző sárkányt. A történet átalakult formában Rákóczi Ferenc Emlékirataiban is feltűnik, mely szerint az Opos nemzetség egy tagja megölte az Ecsedi-láp sárkányát, vitézségéért a Bátor nevet kapta, és az ecsedi Báthory család címerében ezért szerepel a sárkányfog. Rákóczi ráadásul a családi kincstárban még látta azt a buzogányt, mellyel a hős a sárkány ellen ment. Igaz, a fegyver mérete alapján nem nagyon hitte el, hogy azzal sikerrel szembe lehetett volna szállni a hatalmas szörnnyel. A kincsek és a sárkány kapcsolatának említése az ország keleti szegletében feltétlenül figyelemreméltó, különösen annak fényében, hogy a kincstár egyik fegyveréhez kapcsolták a történetet. Mai értelemben egy tárgy provenienciájaként is értelmezhetjük, még akkor is, ha mai racionális gondolkodásunk ezt hamisnak tartja.

Sarah Wagner kötete számos adatot, megfigyelést tartalmaz. A nemegyszer bő lére eresztett technikai leírások néha prospektusok, turisztikai oldalak ajánlóira emlékeztetnek, amelyek alapján az olvasó még kedvet is kap egy-egy múzeum felkeresésére. Az ezek alapján levont következtetések, összefüggések felmutatása azonban nemcsak a művészettörténet, a művelődéstörténet iránt érdeklődők számára hasznos, hanem a múzeumi szakma számára is tanulságos, részben történeti elemzései, illetve a múzeumi installálással kapcsolatos fejtegetései miatt is. A kiállításokról készült fényképfelvételek, az egykori illusztrációk egy jó muzeológushoz méltón megfelelően szolgálják a leírások, érvelések követését, megértését. Egyes témák feldolgozása, mint például a krokodil jelenléte a gyűjteményekben és

a kiállításokban, még hasznos is lehet egy következő múzeumi meglátogatáshoz. Főleg, ha ott egy Kunst- és Wunderkammer típusú kiállítást is megtekinthetünk.

Sarah Wagner: *Die Kunst- und Wunderkammer im Museum. Inszenierungsstrategien vom 19. Jahrhundert bis heute.* [A művészetek és csodák kamrája a múzeumban. Rendezési stratégiák a XIX. századtól napjainkig]. Dietrich Reimer Verlag GmbH, Berlin, 2023. 304 o.

Takács Zoltán

ÓKOR

A magister equitum a római köztársaságkorban. Egy rendkívüli tisztség története

Jóllehet a római köztársaságkor történetének kutatásában az intézmények (a *senatus*, a tisztségviselők és a népgyűlések) vizsgálata *Theodor Mommsen* óta kiemelt helyet foglal el, az utóbbi egy-két évtizedben sorra jelennek meg az olyan munkák, amelyek csupán egyetlen tisztségviselő (*magistratus*) monografikus bemutatására vállalkoznak. Eme művek sorába illeszkedik *Bradley Jordan* könyve, amely a melbourne-i egyetemen 2015-ben benyújtott disszertációjából nőtt ki. Hiánypótló munkának is tekinthető, ugyanis a *dictator* helyetteseként számon tartott *magister equitum* (a továbbiakban*:* m. e.) más *magistratus*októl eltérően mindeddig jóval kevesebb figyelmet kapott. Mindemellett – ahogyan a szerző hangsúlyozza – a kutatás mind a mai napig alapvetően Mommsen iránymutató, ám számos tekintetben felülvizsgálatra szoruló értékelésére támaszkodik.

A könyv szerkezete a tematikus és a diakrón megközelítést kombinálja egymással: az első fejezet az eredet kérdését tárgyalja, míg az utolsó, ötödik fejezet a tisztség Kr. e. I. századi újjáélesztését. A közbeeső fejezetekben a m. e. hatalmát, jogköreit, a háborúban és békében betöltött szerepét, valamint *senator*i rangját elemzi a Kr. e. VI. század végi megjelenésétől kezdve egészen a Kr. e. III. század végi megszűnéséig. A monográfia egy összegzést követő függelékkel zárul, amely tartalmazza valamennyi, a forrásokban igazolt m. e. listáját Kr. e. 501-től Kr. e. 44-ig.

A m. e. a korai és a középső köztársaságkorban a válságok hathatós kezelésére létrehozott *dictator*i tisztséghez szorosan kötődő *magistratus* volt, amelynek története két, élesen elkülönülő részre oszlik: a Kr. e. V–III. századi, valamint a Kr. e. I. századi, Sulla és Caesar *dictator*i kinevezéséhez kapcsolódó m. e.-ok történetére. A könyv a historiográfiai és epigráfiai forrásokat elemezve arra a végső következtetésre jut, hogy a m. e., jóllehet a dictatornak volt alárendelve, valóságos mozgástérrel rendelkezett, és számos, a római állam fejlődése szempontjából fontos történelmi pillanatban kulcsszerepet töltött be.

Jordan a történelmi kezdetekkel foglalkozó első fejezetben a forrásokkal kapcsolatos problémákat elemezve arra a következtetésre jut, hogy egyértelmű választ a dictator és a tőle elválaszthatatlan m. e. eredetére nem lehet adni. Mindenesetre a források egységesen kiemelik, hogy a két rendkívüli tisztséget a köztársaságkor legelején a száműzött Tarquiniusok és szövetségeseik által előidézett súlyos válsághelyzet hívta életre. Míg a dictator bizonyos tekintetben a király utóda, addig a m. e. a királyság korának legnagyobb hatalommal bíró magistratusával, a király védelmét ellátó *magister celerum*-mal analóg tisztség volt. Ennek megfelelően forrásaink párhuzamot vonnak a m. e. és a dictator, valamint a *magister celerum* és a *rex* között. Ám míg a király dönthetett úgy, hogy ő maga vezeti a csatát, a dictator megbízatása a gyalogság vezetésére korlátozódott, így a m. e. kezdettől fogva de facto a lovasság parancsnoka.

A m. e. hatalmát tárgyaló második fejezetben a szerző hangsúlyozza, hogy e tekintetben a szakirodalomban koránt sincs egyetértés, ami a hatalom különböző formáit jelölő kulcsfogalmak – *imperium, potestas, auspicium* – lényegére, jelentésére vonatkozó, az utóbbi évtizedben különösen intenzívvé váló vitával áll összefüggésben. Általánosságban potestason egy

magistratus azon hatásköreit értik – foglalja össze Jordan –, amelyekkel a szokás vagy a törvények hatalmazzák fel, míg imperiumon a katonai parancsnoksághoz nélkülözhetetlen hatalmat, ami vagy egy különálló potestas, vagy annak egy eleme, az auspiciumot pedig leggyakrabban az imperium vallási vagy ritualizált ellenpontjaként értelmezik. Elsőként a potestas és az imperium közötti különbségeket vizsgálja, magától értetődően a mommseni értelmezésből kiindulva, majd a Bleicken és Drogula nevével fémjelzett alternatív modelleket ismerteti. Az ellentmondó történetírói közléseket és a szakirodalom érveit mérlegre téve a szerző arra a következtetésre jut, hogy nem igazolható az az először Mommsen által képviselt, azóta általánosan elfogadott nézet, miszerint a m. e. hatalma *imperium praetorium* lett volna. Ugyanakkor Brennan álláspontját sem tartja meggyőzőnek, aki úgy látja, hogy a m. e.-nak csak consuli potestasa volt, imperiuma nem. Jordan konklúziójának lényege az, hogy a szóban forgó tisztségviselő curulisi magistratus volt, aki consuli imperiumot birtokolt. A fejezet további részében azt a kérdést tárgyalja, hogy rendelkezett-e a m. e. *ius auspicii*-vel? Egyetlen antik forrás sem ad erre világos választ, amiként az *auspicium/auspicia* mibenléte, valamint annak a potestasszal és az imperiummal való kapcsolata sem egyértelmű. Jordan érvelése alapján a m. e. saját auspiciumokkal rendelkezett (*auspicia patriciorum maxima*), ami abban is megnyilvánult, hogy a dictator távollétében aktív főparancsnoki szerepet töltött be. Ám mivel kétségkívül a dictator alá volt rendelve (a m. e.-ot maga a dictator jelölte), miközben ugyanaz volt a tevékenységi körük, a *dictator auspicium*ai nagyobb súllyal estek latba. Ezzel együtt nem egyszerűen a dictator képviselője, hanem széles hatáskörrel és autonómiával felruházott tisztségviselő, még ha többnyire nem is volt alkalma arra, hogy ezzel az önállósággal a gyakorlatban is éljen.

A harmadik fejezet először általánosságban vizsgálja a m. e. szerepét és annak esetleges változását. Míg a források egyetértenek abban, hogy a m. e. funkciója – amint az a megnevezéséből is látszik – a lovasság parancsnoki tisztének betöltése, addig Mommsen úgy vélte, hogy a m. e.-nak nem volt kifejezett kapcsolata a lovassággal, hanem kezdettől fogva a dictator helyettese, személyes reprezentánsa volt annak távollétében. A modern szakirodalom ellenben csaknem egyöntetűen a lovasság parancsnokaként azonosítja, aki más jellegű feladatokat csak a dictator távollétében látott el. A következőkben Jordan először azokat a forrásokat elemzi, amelyek a m. e. háborús tevékenységére vonatkoznak. Arra az eredményre jut, hogy a korai periódusban (a Kr. e. IV. század végéig) kifejezetten lovassági parancsnokként jelenik meg, aki ugyanakkor a Kr. e. IV. század végétől különböző alternatív feladatokat látott el: időlegesen az egész hadsereg, nem csupán a lovasság parancsnoka. A dictator a legtöbb esetben világos parancsokat adott neki, korlátozva cselekvési lehetőségeit, eme határokon belül azonban önállóan kezdeményezhetett. A Kr. e. IV. század közepétől a dictatort más feladattal is megbízták, mint a hadsereg vezetése (pl. tisztségviselőket választó népgyűlés megtartása, engesztelő rituálék bemutatása járvány vagy árvíz esetén), amiből értelemszerűen következik, hogy az alárendeltjeként tevékenykedő m. e. is más, azaz nem katonai funkciót töltött be. De hogy pontosan mit, arról hallgatnak a források. A szerző a rendelkezésre álló információdarabkákat elemezve a m. e. Román belüli, békebeli (*domi*) feladatait úgy összegzi, hogy a többi magistratushoz hasonlóan felelősséggel tartozott a belső rend fenntartásáért, és ez a dictator távollétében – a tőle kapott utasítások által megszabott keretek között – az önálló cselekvés lehetőségét is magában foglalta.

A m. e. senatori rangjával (*dignitas*) foglalkozó negyedik fejezetben a szerző alapvetően két, egymással szorosan összefüggő kérdésre keresi a választ: dignitasát tekintve a m. e. hol helyezkedett el a senatorok között, illetve milyen tisztségeket töltött be közvetlenül a kinevezése előtt? Elemzésében az első kérdés némiképp elsikkad – valószínűleg amiatt, hogy Kr. e. 180-at megelőzően a tisztségek betöltésének nem volt szilárd rendje –, így a fejezet túlnyomó részét a második kérdés vizsgálata tölti ki. Jordan a Kr. e. 501-től Kr. e. 202-ig tartó időszakot öt periódusra (501–366, 367–292, 292–219, 218–202) osztva elvégezte a m. e.-ok proszopográfiai vizsgálatát, az eredményt táblázatokban is összefoglalta. A forrásokkal kapcsolatos nehézségek miatt kellő fenntartásokkal és körültekintéssel kezelt statisztikai elemzéséből az látszik, hogy a m. e.-ok 63%-a *consularis* volt, 18%-a valamilyen alacsonyabb tisztséget töltött be, míg 29%-a semmilyen bizonyítható tisztséget nem viselt korábban. Jordan a m. e.-ok kiválasztásában számos, jól elkülönülő trendet regisztrál, miközben az eltérések mögött húzódó lehetséges okokra is rávilágít. Az első periódusban a m. e.-ok döntő többsége consuli rangú volt a jelölése idején. A következő periódus első szakaszában, Kr. e. 324-ig ellenben a dictatorok olyan, jellemzően fiatal, patricius származású m. e.-ot választottak maguk mellé, aki korábban semmilyen tisztséget nem töltött be, ám megalapozott reményei voltak egy sikeres politikai karrierre. Mindez időben egybeesett a dictator feladatának eltolódásával a katonai szférától (*militiae*) a polgári szféra (*domi*) felé. Kr. e. 324-től a század végéig ellenben megfordul a trend: majdnem mindegyik m. e. megválasztott consul, méghozzá széles katonai tapasztalattal. Hátterében a veszélyes itáliai katonai helyzet állt, ennélfogva a legtöbb dictatort katonai feladatok elvégzésre jelölték, akik egyre inkább befolyásos exmagistratusokat választottak maguk mellé m. e.-nak. Úgy

tűnik, hogy mind a dictator, mind a m. e. tisztségét a Kr. e. III. században végig idősebb, tekintélyes *consularis*ok töltötték be, és bár a kinevezés alapvetően megtiszteltetésnek számított, a funkció gyakorlati jelentősége továbbra is megmaradt: jellemzően Róma városán belüli, békebeli (domi) feladatokat láttak el. Mindez a második pun háború idején, amikor a súlyos válság egyébként is innovatív megoldásokra kényszerítette a senatust, alapvetően megváltozott. Kr. e. 217-ben, mintegy három évtized után a rómaiak ismét katonai feladatokkal megbízott dictator (*rei gerundae causa*) kinevezéséhez folyamodtak a háborús szükséghelyzet megoldása érdekében. A Cannae-nál elszenvedett katasztrofális vereség pedig egyértelműen véget vet annak a korábbi gyakorlatnak, hogy a dictator és az m. e. rendkívüli tisztsége megtiszteltetés. Jordan kutatásai alapján a háború éveiben a m. e.-ok döntő többsége a consulság előtt álló fiatalember, jellemzően *aedilicius*. Pozíciójuk a későbbi karrierjüket igen pozitívan befolyásolta, valószínűleg dictator felettesük ajánlására igen sikeresen pályáztak a consuli tisztségre. A szerző szerint számos jel utal arra, hogy ezt a rendszert igen hatékonyan aknázta ki a maga javára egy fiatal nobilisekből álló kis csoport, melynek tagjai jellemzően a *pontifex*ek vagy az *augur*ok előkelő papi testületéhez tartoztak. Ám ugyanakkor az is világosan látszik, hogy döntő többségükben egyértelmű bizonyságát adták a katonai rátermettségüknek is. Mindenesetre Jordan meglátása szerint az a tény, hogy egy, az elit centrumában álló kis csoport folyamatosan és egyre gátlástalanabbul afféle ugródeszkaként használta a tisztséget a consulság eléréséhez, jelentős mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy Kr. e. 202 után a rómaiak lemondtak arról, hogy a válsághelyzetek megoldását dictatorra és m. e.-ra bízzák.

A Kr. e. I. században Sulla és Caesar dictaturája jószerivel csak nevében emlékeztet a Kr. e. V–III. századi dictatoroknak

a római alkotmányos rendbe szervesen illeszkedő, szigorúan szabályozott egyszemélyi hatalmára. Következésképpen az általuk kinevezett m. e.-ok feladatai is jelentősen átalakultak – ezek vizsgálatának szenteli Jordan könyvének utolsó, ötödik fejezetét. Sulla m. e.-ának, L. Valerius Flaccusnak a tevékenységéről nem maradt fenn információ azon túl, hogy a források meglehetős részletességgel számolnak be a Sulla dictatori kinevezésében játszott rendhagyó szerepéről. A fejezet túlnyomó részét a szerző értelemszerűen a Caesar által választott m. e.-ok, M. Antonius és M. Aemilius Lepidus tevékenységének szenteli. Miközben Caesar egymást követő dictatori kinevezései azzal a következménnyel jártak, hogy Kr. e. 48 őszétől haláláig egy rövid időszaktól eltekintve folyamatosan *dictator*ként állt Róma élén, fizikailag alig volt jelen a városban. Ez alapvetően megváltoztatta a m. e. szerepét, aki példátlan módon feljebbvalójának távollétében annak állandó helyetteseként működött. Bár mind Antoniust, mind Lepidust kötötték Caesar instrukciói, Jordan részletesen végigvezeti az olvasóit azokon az eseményeken, amelyek növekvő autonómiájukat mutatják. Kr. e. 48 és 44 között Caesar távollétében ténylegesen ők igazgatták Rómát és Itáliát, miközben a dictator a választások megtartásával igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy a hagyományokon nyugvó alkotmányos rend továbbra is fennáll. A parthusok elleni hadjáratra készülve Caesarnak ismét szembesülnie kellett azzal a problémával, hogy a távollétében miként fogja kormányozni Itáliát. Az általa választott megoldás a *magistratus designatus*, ennek részeként a *magistri equitum designati* innovatív koncepciója. Eme intézkedései is világosan mutatják, hogy miként üresítette ki szisztematikusan a köztársasági tisztségeket, hogy azok feladatköreit ténylegesen a *magister equitum* és a *praefectus urbi* újraértelmezett tisztsége vegye át.

Jordan könyve a források alapos ismeretén nyugvó, azokat nagy körültekintéssel elemző, elmélyült munka, egy újabb fontos hozzájárulás a római intézményekre vonatkozó tudásunkhoz.

Bradley Jordan: *The* magister equitum *in the Roman Republic. The evolution of an Extraordinary Magistracy.* [A *magister equitum* a római köztársaságkorban. Egy rendkívüli tisztség története]. Klio – Beiträge zur Alten Geschichte, Beihefte. Neue Folge, Band 38, Berlin – Boston, Walter De Gruyter GmBH. 2024, 174 o.

Szekeres Csilla

A rabszolgák Rómája

Walter Scheidel neve alighanem mindenki számára ismerős, aki az elmúlt években találkozott az ókori (elsősorban római) rabszolgaság kérdéseivel. A Stanford University professzora ugyanis évek óta behatóan kutatja a rabszolgasággal kapcsolatos kvantitatív kérdéseket. A rabszolgák száma és aránya mellett foglalkozott a rabszolga munkaerő alkalmazásának gazdasági megtérülésével, a rabszolgák árával és a rabszolga-utánpótlás kérdéseivel. Jelen írása egy 2023-as előadása alapján készült, s bevallottan megtartotta a szóbeli előadásból fakadó jellegzetességeket, beleértve azt, hogy viszonylag kevés lábjegyzettel él. Ez és áttekintő (programadó?) jellege inkább esszéhez semmint tudományos szakcikkhez közelíti.

Scheidel abból a *Finley* által 1959-ben tett megállapításból indul ki, hogy az ókoriak életében nem volt olyan helyzet vagy gyakorlat, amelyet ne befolyásolt volna, hogy az adott társadalomban nagyon sok ember volt rabszolga.[1] Finley – és nyomában Scheidel – szerint ez a megállapítás nem a rabszolgákkal kapcsolatos kutatásának a végső eredménye vagy célja, hanem éppen a kiindulópontja kell legyen. Azt kell vizsgálni, mennyire volt alapvető a rabszolgaság a római történelem alakulásában, ugyanis a rabszolgaság nélkül egészen másként formálódott volna a rómaiak története, ha egyáltalán lett volna római történelem.

[1] Vélhetően Finley nyomán ugyanez a gondolat bukkan fel *Maróti Egon* szöveggyűjteményében elsősorban gazdasági nézőpontból. *Rabszolgák az ókori Rómában*. Budapest, 1969. 17.

Erre az utóbbira egy egészen sajátos példát említ a szerző: az utolsó király elűzése után történt egy belső összeesküvéssel támogatott visszatérési kísérlet, amelyet egy rabszolga leplez le, tkp. megmentve ezzel a köztársaságot. A történetben nem a hitelességére kell fókuszálni, hanem arra, hogy a Kr. e. I. századi olvasóközönség elképzelhetőnek, hihetőnek tartotta, hogy egy rabszolgán múlik az állam sorsa. A rabszolgaság jelenléte a XII táblás törvények óta adatolt a köztársasági Rómában, arra viszont nincsenek számszerű adatok, milyen arányt tettek ki az összlakosságon belül. Scheidel felveti, hogy egyrészt a szabadok nagyarányú hadrafoghatóságát legalább a második római–samnis háborútól kezdve a rabszolga-munkaerő tette lehetővé, másrészt pedig a rabszolgaság miatt tudott hatékonyan működni az állam oligarchikus irányítása és a tömeges mobilizáció, amelyek általában egymással szemben ható tényezők. A szakkutatásban azért nem nyert (még) nagy teret ez a fajta megközelítés, mert az ókori elbeszélő források a rabszolgákat inkább az állam és társadalom egységét fenyegető erőként mutatták be, amire jó példa Tiberius Gracchus nevezetes utazása Etrurián keresztül.

Az antik forrásokból is kirajzolódik azonban, hogy a rabszolgaság különösen látványos volt az uralkodó elit köreiben, földrajzilag pedig Itália középső részén. A római elit nem csupán magánügyeinek intézéséhez folyamodott rabszolgákhoz, hanem az állam igazgatásában is (gazdasági és rendészeti feladatok, vallási szertartások asszisztálása stb.), ami kiváltképp szembeötlő volt az első század császárainál, de igaz a vidéki városok elitjére ugyanúgy, mint a köztársaság időszakának tisztségviselőire. Emiatt a birodalmi horizonton mindenütt feltűntek a rabszolgák, még az olyan térségekben is, ahol egyébként a rabszolgatartás nem volt különösebben jelentős arányú. Vagyis a rabszolgák a vagyon és a társadalmi hatalom keletke-

zése és fenntartása tekintetében kulcsszerepet játszottak Scheidel szerint mindez azzal járt, hogy az elitek autonóm módon léteztek és működhettek, tulajdonképpen függetlenül a szabad lakosságtól. A rabszolgák pajzsként álltak az elit és a többi szabad között, ami jól magyarázza, hogy az élet minden területén rabszolgákat alkalmaztak a dajkáktól a birtokigazgatókig.

Ezen a helyen szól Scheidel néhány szót a rabszolgák felszabadításáról, de cikkének címével és programjával némileg szembemenve, ezt éppen a rabszolgatartók felől szemléli. A felszabadítás kapcsán Scheidel a házasság intézményére koncentrál, tudniillik abból kiindulva, hogy a felszabadított rabszolgák gyakorta kötöttek házasságot szabad személyekkel. A házasság esetében azonban Scheidel ennél a társadalmi aspektusnál is fontosabbnak látja azt, hogy a rabszolgaság léte vezethetett a normatív monogám házasság intézményének kialakulásához, rögzüléséhez. A rabszolgák (ebben az esetben rabszolganők) biztosították, hogy a jogilag monogám rendszer gyakorlati többnejűségként működhessék.

A cikk negyedik alfejezete (Kövesd a pénzt! – Follow the money) illeszkedik leginkább Scheidel kutatásaihoz. Először felhoz néhány számszerű példát: Crassusnak állítólag 500 rabszolgája volt csak épületfelújításokra, a késő ókorban egy Melania nevű asszony 2400 rabszolgáját szabadította fel stb. Egyiptomban, ahonnan az átlagosnál jobb minőségű adataink vannak, a városi lakosság kb. 15%-a, a falusi lakosságnak pedig kb. 8%-a volt rabszolga. A rabszolgaság fenntartása jelentős kényszerített migrációval járt együtt, ami persze nem római találmány (vö. az Újasszír Birodalom gyakorlatát). A rómaiak voltaképpen társadalmi halálra ítélték a rabszolgasorba taszítottakat, ugyanis népüktől, családjuktól elszakítva adták–vették őket. Egy idő után azonban a rabszolgaság állapotába születettek száma meghaladta az újonnan rabszolgává váltakét, ami

voltaképpen megerősítette az intézményt. Egészen máshogy szocializálódtak és viselkedtek azok, akik rabszolga státusba születtek, mint azok, akik szabad emberből valamilyen kényszer hatása alatt lettek rabszolgákká. A rabszolgák árát illetően adatok híján nehéz nyilatkozni, de általánosságban megállapítható, hogy a rabszolga nem volt olcsó. Igaz ez annak ellenére is, hogy a rabszolgák sokan voltak. A látszólagos ellentmondás feltárása még várat magára. Mindenesetre valószínű, hogy a válasz részben a rabszolgák által végzett munkában keresendő. Mindössze néhány olyan munka volt, amit a rabszolgák nem végeztek/végezhettek. Munkájuk nehezen volt kiváltható más munkaerővel, tekintve az ókori munkaerőpiaci sajátosságokat. A munkavégzésüket illetően a bizalom és ellenőrzés, ösztönzés és büntetés kettősségei mentén folytatnak vizsgálatokat a történészek. A római rabszolgatartó rendszer általában nem illik bele egyik olyan modellbe sem, amelyet más hasonló rendszerek vizsgálatával állítanak fel a kutatók.

A rabszolgaság metaforaként is megjelenik a római irodalomban, s nem csak a hódítások leírásának kontextusában, hanem a mindennapi életre vonatkoztatva vagy szimbolikusan is (pl. az egyeduralmi rendszer jellemzésére). A római életnek így nem csupán a gyakorlati, mindennapi aspektusát, hanem a szellemi síkját is áthatotta a rabszolgaság eszméje. Ehhez jön még – Scheidel szerint – egy földrajzi kiterjesztés is. A birodalom slaving zone-ja ugyanis kiterjedt a szubszaharai Afrikától Germánián át a pontuszi sztyeppvidékig. Vagyis a rabszolgaság valóban mindenütt jelenlévőnek tűnhetett, ami azt a képzetet kelthette, mintha a civilizáció és a rabszolgatartás összetartozna. A rabszolgaság nélkül nem elképzelhető a világ („there was no escape”). Ezen a világlátáson a kereszténység sem változtatott igazán, legfeljebb kiegészítette a jó (rab)szolga képével. Scheidel szerint ez magyarázza, hogy a birodalom léte és a

rabszolgaság ilyen mindent átható módja együtt virágzott és együtt is hanyatlott le.

Az utolsó alfejezet egy markáns megállapítással indít: „Rome's real poison was slavery." Róma nem abban az értelemben nevezhető rabszolgatartó társadalomnak, hogy számszerűleg sok rabszolga volt a birodalomban. Sokkal inkább azért, mert a rabszolgaság áthatotta a társadalom és az állam működését, vagyis e nélkül az nem létezett volna. Éppen ezért a rabszolgasorba taszítás kultúrája adja meg azt a kontextust, aminek keretében a római történelemre vonatkozó kérdések vizsgálhatók.

Scheidel munkája gondolatébresztő és valójában annak is szánt írás, ami alapjában véve, ahogyan utaltam rá, egy tudományos igényű és megalapozottságú esszé. Ennek ellenére megfogalmazható három észrevétel. Bár Scheidel előhozza a római rabszolgatartás bizonyos egyediségeit, mégsem tud teljesen elszakadni attól a narratívától, ami az Egyesült Államok modern kori rabszolgatartását hozza fel párhuzamként, jobb esetben kontroll példaként. Alföldy Géza kutatásai óta tudjuk, jóllehet egyes megállapításait és magyarázatait azóta többen vitatták, hogy a rómaiaknál a rabszolgafelszabadítás szisztematikus gyakorlat volt, ami a rabszolgák lojalitásának biztosítására is szolgált, tehát egyfajta ösztönző volt számukra. Az még magyarázható volna, hogy Scheidel nem szán nagy teret ennek a cikkében, az viszont már nehezen érthető, hogy Alföldy Géza munkája még a bibliográfiából is kimaradt.[2] Olykor olyan érzése van az olvasónak, mintha a szerző beleesett volna abba a csapdába, ami még a leginkább tapasztalt kutatókkal is megeshet. Választott tárgya iránti lelkesedésében mintha kicsit eltúlozná a rabszolgaság jelentőségét. Ezt a feltevést a cikk alapján meginduló kutatások majd igazolják vagy cáfol-

[2] Alföldy Géza: Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. *Rivista storica dell' antichita* 2 (1972) 97–129.

ják. Összességében a cikk tanulságos olvasmány, amelyet még az ókor iránt kevéssé érdeklődő, de a társadalomtörténettel és a rabszolgatartással foglalkozó kutatók is haszonnal forgathatnak.

Walter Scheidel: Slavery's Rome [A rabszolgák Rómája]. Arethusa 58 (2024) 1–25.

Takács Levente

A Babenbergek és a keresztes hadjáratok

A keresztes hadjáratok története és a mögöttük meghúzódó eszme mindig is lenyűgözte a későbbi korok embereit, gondoljunk csak a témát feldolgozó vagy éppen abból merítő számos történelmi regényre, játékfilmre, sorozatra vagy éppen videójátékra. A széles társadalom érdeklődésétől sem függetlenül a történettudomány is régóta kiemelt figyelmet szentel a keresztes hadjáratok korának: az egyes hadjáratokat, az azokban kiemelt szerepet játszó uralkodókat, vagy éppen a hadjáratok során egymás után születő lovagrendeket vizsgáló szakmunkákkal több könyvtárat is meg lehetne tölteni. Az európai perspektívát magukévá tevő nagy szintézisek, valamint az egészen aprónak tűnő részproblémákat boncolgató tanulmányok mellett egyre több ország, illetve dinasztia részvételét középpontba állító írás születik, amelyek olykor akár több szász évet átfogva igyekeznek felmérni a vizsgálat tárgyát képező résztvevő hatását a keresztes hadjáratokra és viszont. Robert-Tarek Fischer újabb könyvének olvasói is egy ilyen, az osztrák nemzeti dinasztia, a Babenbergek és a keresztes hadjáratok kapcsolatát feltáró összefoglalót tarthatnak a kezükben.

Robert-Tarek Fischer neve nem csak a középkor kedvelőinek csenghet ismerősen, ugyanis történészi pályáját az Osztrák–Magyar Monarchia tanulmányozásával kezdte. Első könyve, amely a Bécsi Egyetemre benyújtott és sikeresen megvédett doktori értekezésén alapult – a Monarchia Palesztinával kap-

csolatos politikáját dolgozta fel az első világháborúban.[1] Következő könyvében a vizsgálódás tárgyát időben és térben kissé kitágítva, 1633-tól vizsgálta a Habsburg Birodalom, később pedig a Monarchia nagyhatalmi politikáját a Közel-Keleten.[2] Érdeklődése később I. Vilmos porosz király, majd német császár felé fordult, akinek 2020-ban egy biográfiát is szentelt.[3] Mindezzel párhuzamosan komoly érdeklődés alakult ki benne a közel-keleti régió középkori története, azon belül is főként a keresztes hadjáratok iránt. Elsőként a harmadik keresztes hadjárat (1189–1192), pontosabban annak kulcsfigurája, I. (Oroszlánszívű) Richárd angol király (1189–1199) került a célkeresztjébe,[4] majd – az itt bemutatandó kötetében – saját szülőhazájának szerepét dolgozta fel, legújabban pedig a Hohenstauf dinasztia keresztes hadjáratainak szentelt egy könyvet.[5] Bár Robert-Tarek Fischer nem nevezhető „céhes történésznek", hiszen napi szinten a szövetségi kancellári hivatal munkáját segíti, publikációi ugyanolyan magas szakmai színvonalat képviselnek, mint egyetemi vagy kutatóintézeti kollégáié, így a könyvhöz történészi érdeklődéssel nyúlók ugyanúgy nem fognak csalódni, ahogy a laikus érdeklődők sem.

Írásában Fischer nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint a 976 óta az Osztrák Hercegséget (1192 óta pedig Stájerországot is) irányító Babenberg dinasztia keresztes hadjáratokban

[1] Robert-Tarek Fischer: Österreich–Ungarns Kampf um das Heilige Land. Kaiserliche Palästinapolitik im Ersten Weltkrieg. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2004. 180 o.

[2] Robert-Tarek Fischer: Österreich im Nahen Osten. Die Großmachtpolitik der Habsburgermonarchie im Arabischen Orient 1633–1918. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 2006. 314 o.

[3] Robert-Tarek Fischer: Wilhelm I. Vom preußischen König zum ersten Deutschen Kaiser. Böhlau Verlag Köln 2020. 404 o.

[4] Robert-Tarek Fischer: Richard I. Löwenherz. Ikone des Mittelalters. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 2019. 328 o.

[5] Robert-Tarek Fischer: Die Kreuzzüge der Deutschen, Die Staufer und der Glaubenskrieg 1124–1250. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 2023. 272 o.

játszott szerepének részletes feltárását az első hadjárat 1096. évi indulásától kezdve egészen az utolsó, keresztes hadjáraton megfordult herceg, VI. Lipót 1230-ban bekövetkezett halálig. Mindehhez számos korabeli elbeszélő forrást és kisebb részben okleveleket hívott segítségül. Nagy erénye a vállalkozásnak, hogy a nyugat-európai és az osztrák–stájer térségben keletkezett narratív kútfők mellett bőven támaszkodik bizánci és arab forrásokra is, ahogy az is, hogy a történetírói művek (krónikák, évkönyvek) mellett a korabeli udvari költészet vonatkozó darabjait (pl. Walter von der Vogelweide költeményei) sem mellőzte.

A könyv a bevezetőt és az összegzést nem számolva hat fejezetre tagolódik, amelyek részben az egyes nagyobb keresztes hadjáratok köré szerveződnek. De csak részben, mivel az első hadjárton (1096–1099) a dinasztia egyetlen tagja sem vett részt, ahogyan a negyediken (1202–1204) is hiába keressük a Babenberg-leszármazottakat. Ezen hadjáratok főbb eseményei, hatásai ugyan természetesen megjelennek a leírásban, ám bővebb kifejtésben értelemszerűen nem részesülnek. A kötetet egy, a legfontosabb sarokdátumokat felvonultató kronológia és egy kilenc oldalas bibliográfia, valamint személy- és helynévmutató zárja le, amelyek nagyban megkönnyítik a mű kézikönyvszerű használatát is. A szöveget számos térkép és kép egészíti ki, ami a végjegyzetek mellett egyértelműen a szélesebb közönségnek kedvez.

Ugyan az első keresztes hadjáraton – ahogy fentebb említettem – senki sem vett részt a Babenbergek közül, maga a hadjárat mégis érintette az akkori Osztrák Őrgrófság területét, mivel mind a spontán szerveződő, szedett-vedett zarándoktömegek, mind a hivatalos sereget vezető Bouillon Gottfried a szárazföldi útvonalat választotta a Szentföld megközelítésére. A rendkívül alacsony osztrák részvétel oka Fischer szerint részben abban

keresendő, hogy a hadjáratra felhívó prédikációk, illetve a toborzás nem érte el a Német-római Birodalom akkoriban még egyértelműen periférikus és gyéren lakott részét, részben pedig az uralkodódinasztia passzivitásában. Utóbbi minden valószínűség szerint nem a hitbuzgalom hiányára, hanem sokkal inkább biológiai okokra vezethető vissza: az 1095-ben elhunyt II. Lipótot (1075–1095) egyetlen fia, az alig 22 éves III. Lipót (1095–1136) váltotta a trónon éppen akkor, amikor II. Orbán pápa (1088–1099) meghirdette az első keresztes hadjáratot. A gyermektelen fiatal herceg az uralkodóház egyetlen férfi tagja volt ekkor, így részvétele egy ilyen kockázatos vállalkozásban nemcsak a saját életének, hanem dinasztiájának is a végét jelenthette, így az egyetlen felelős döntés a távolmaradás volt. A keresztes eszme rohamos terjedése a kontinensen mégis kívánatossá tette a Babenbergek jelenlétét a szent harcban, ezért 1101-ben a frissen létrejött keresztes államok támogatására induló bajor többségű sereghez III. Lipót édesanyja, Ida őrgrófné is csatlakozott. Nők részvétele a hadjártokon ugyan nem ment ritkaságszámba, Ida esete mégis különlegesnek tekinthető, hiszen férje nélkül, „egyedül" utazott, sőt a szerző érvelése alapján igen valószínűnek tűnik, hogy nagyobb kísérettel vágott neki az útnak, mint azt az eddigi kutatás feltételezte, minek következtében befolyása is nagyobb mértékű lehetett a bajor seregben a korábbi vélekedésekhez képest.

A második, sikeresnek éppen nem nevezhető keresztes hadjáraton (1147–1149) rögtön két Babenberg-családtag is részt vett: Ottó freisingi püspök (1137–1157), valamint fivére, az osztrák őrgrófi mellett a bajor hercegi címet is viselő II. (Jasomirgott) Henrik (1141–1156). A kereszt felvételében a vallási indíttatás mellett minden bizonnyal szerepet játszott a rokonuk és a hadjárat vezetője, III. Konrád német-római császár (1138–1152) iránti elköteleződésük is, II. Henrik eseté-

ben pedig a Bajor Hercegségre szintén igényt tartó VI. Welf részvétele. Míg a történetíróként nagy karriert befutó freisingi püspök a harcra kevéssé alkalmas zarándoktömeget vezette egy biztonságosabbnak tartott útvonalon a Szentföldre, addig II. Henrik végig III. Konrád kíséretében tartózkodott, így többször volt alkalma a bizánci császár vendégszeretetét is élvezni. A vállalkozás végül mindkettejük számára inkább kudarcokat tartogatott: Ottó szedett-vedett seregét szinte teljesen megsemmisítették a szeldzsukok Attalia közelében, Damaszkusz II. Henrik részvételével zajló ostromát pedig mindössze öt nap után feladta a császári sereg. A Szentföld felszabadítása, illetve a meglévő keresztes államok megsegítése terén ugyan nem sikerült előrelépést tenni, diplomáciai fronton azonban II. Henriknek, a későbbi osztrák hercegnek (1156–1177) nem volt oka panaszra, ugyanis 1148 végén feleségül vehette I. Mánuel bizánci császár (1143–1180) unokahúgát, Teodórát, amely – tekintve, hogy a bizánci udvar továbbra is barbárként tekintett a nyugat- és főleg a közép-európai államokra, akikkel éppen emiatt nem voltak hajlandóak dinasztikus kapcsolatra lépni – egy komolyabb győzelemmel ért fel.

II. Henrik utóda, V. Lipót (1177–1194) kétszer is járt a Szentföldön. Először 1182-ben egy a forrásokban kevéssé adatolt zarándoklaton, amely az egyetlen olyan alkalom volt, amikor a család egy tagja nem egy szervezett keresztes hadjárat keretében kereste fel Krisztus életének színhelyeit. Másodszor a szélesebb nagyközönség által talán legjobban ismert harmadik keresztes hadjárat (1189–1192) alkalmával adta a fejét a hosszú útra – igaz, az I. (Barbarossa) Frigyes német–római császár (1155–1190) vezette főseregnél képest jóval később indult el. Ennek és a korabeli információáramlás nehézségeinek következtében Akkoba érkezésekor egy gyökeresen megváltozott helyzet fogadta: a császár és fia, Frigyes sváb herceg, valamint

számos német fejedelem elhalálozása következtében V. Lipót volt a legmagasabb rangú uralkodó a birodalom területéről, ami alapján – ha a fővezérséget nem is, de mindenképp – beleszólást követelt a hadműveletek megtervezésébe. Igényeit azonban nem tudta keresztül vinni az őt rangban értelemszerűen jóval megelőző és korábban már megállapodott francia és angol királyokkal szemben. Fischer szerint jórészt erre vezethető vissza az osztrák herceg és Oroszlánszívű Richárd későbbi konfliktusa is, amelyet és a róla szóló kútfőket a könyvben beható vizsgálat alá vesz, majd hosszan kitér az angol király elfogására és a váltságdíj kérdésére. Utóbbival kapcsolatban arra hívj fel a figyelmet, hogy Richárd elfogásakor V. Lipótot a személyes bosszú és egy esetleges császári parancs mellett a pénzügyi szükség is vezethette, amit jól alátámasztani látszik az azzal kapcsolatos tárgyalások során tanúsított kérlelhetetlensége. A herceg törekvése ugyanakkor érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy 1192-ben, a stájer Ottokárok kihalásával – az 1186. évi örökösödési szerződés (*Georgenberger Handfeste*) szellemében – ténylegesen is megörökölte Stájerországot, ami a Magyar Királysággal közös határ megduplázódását vonta maga után. Ez pedig a korábbi, feszültségektől sem mentes évekből kiindulva a határvédelem megerősítését, új várak építését tette szükségessé, amely komoly költségekkel járt.

V. Lipót elsőszülött fia, Frigyes (1194–1198) nehéz örökséggel kezdte regnálását. Az Oroszlánszívű Richárd elfogása és a váltságdíj kikényszerítése miatt feldühödött pápa exkommunikációval sújtotta V. Lipótot, majd interdiktum alá vette a hercegségeket, amelyektől a lovasbalesetben súlyos sérüléseket szerző herceg mindenáron szabadulni igyekezett halálos ágyán. Ígéreteire, illetve azok betartására fia is esküt tett a pápa képviselői előtt. Ezek között szerepelt az angol túszok és a váltságdíj visszafizetése mellett, hogy Lipótnak, vagy inkább

Frigyesnek legalább 13 hónapot keresztes lovagként kell harcolnia a Szentföldön, vagyis ugyanannyi időt, amennyit az angol király fogságban töltött. Ilyen körülmények között Frigyesnek tulajdonképp kapóra jött VI. Henrik német-római császár (1190–1197) 1197-re tervezett keresztes hadjárata, amelyet a történettudomány nem illet sorszámmal, mivel jórészt csak a Német-római Birodalomra korlátozódott a toborzás. A császár váratlan halála ellenére a Szentföldre érkezett csapatok – Frigyes és a Babenbergek mellékágából származó Mödlingi Henrik közreműködésével – komoly eredményeket mutathattak fel: Szidón és Bejrut elfoglalása, a szárazföldi összeköttetés helyreállítása a Tripoliszi Grófság és a Jeruzsálemi Királyság között, valamint a Német Lovagrend megalapítása. Mindazonáltal Frigyes minden törekvése ellenére nem tudta leszolgálni a szükséges 13 hónapot, mivel a birodalomban kialakuló politikai válság a fejedelmek többségét hazatérésre késztette. A források ellentmondásossága miatt nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a herceg is utóbbiak között volt-e, hazáját mindenesetre többé nem láthatta, mivel 1198. április 16-án belehalt a táborban kitörő járványba.

A gyermektelen herceg örökébe az eddig a Stájer Hercegséget uraló öccse, VI. Lipót (1194–1198, 1198–1230) lépett, akinek az uralkodása a Babenbergek és a keresztes hadjáratok kapcsolatának zenitjét jelentette. A keresztes eszme elkötelezett híveként Lipót alig várta, hogy részt vehessen egy, a hitetlenek elleni hadjáraton, a birodalmi belviszály azonban hosszú ideig nem tette lehetővé a kontinens elhagyását, ezért helyben igyekezett az egyház törekvéseit segíteni. Így előbb Dél-Franciaországba vonult az albigensek ellen, majd a Hispániai-félszigetre a mórok ellenébe, azonban mindkétszer későn érkezett, valódi harcokban már nem vett részt. Az 1208-ban tett keresztes fogadalmát végül 1217-ben váltotta be, amikor

II. András magyar királlyal (1205–1235) karöltve az ötödik keresztes hadjárat (1217–1221) vezérévé avanzsált. A hadjárat és egyben VI. Lipót legnagyobb sikere Damietta egyik tornyának elfoglalása, valamint a város körüli ostromgyűrű teljes bezárása volt 1219 februárjára. Az ekkor hazatérő VI. Lipótról minden korabeli leírás egyöntetűen pozitív képet hagyott ránk örökül, amelyen a hadjárat kudarcos vége, az addigi hódítások kényszerű feladása sem tudott változtatni. A herceg így nyert presztízse vált Fischer szerint VI. Lipót megbecsültségének és későbbi politikai, diplomáciai sikereinek alapjává.

Az utolsó fejezet az egyes hadjáratoktól eltávolodva azt járja körbe nagy vonalakban, hogy milyen hatásai voltak a keresztes hadjáratoknak Ausztriára és a Babenbergekre, kitérve az úthálózat és a kereskedelem fejlődésére, az Európa más részein is tapasztalható zsidóellenes megnyilvánulások helyi lecsapódására, a birtokviszonyok változására, valamint a Bizánccal való kapcsolat szorosabbra vonására. Itt és a könyv többi fejezetében is nagy hangsúlyt kapnak a mentalitástörténeti vonatkozások. Így például részletes leírást kapunk arról, hogy milyen kép tárult az első keresztesek elé a Szentföldre érkezve, ahogyan arról is, hogy milyen benyomást tehettek az Ausztrián átvonuló keresztesek a helyi lakosságra, vagy éppen, hogy az osztrák lovagok hogyan látták Bizáncot. Szintén ide sorolható Fischer azon törekvése, hogy meghatározza a Babenberg-családtagok motivációit a kereszt felvételekor. Bár erre vonatkozóan konkrét információkat nem hagyományoztak ránk a források, néhány esetben – közvetett módon – kikövetkeztethető a részvétel mögötti szándék. Így például VI. Lipótot egyértelműen a keresztes eszme elkötelezett hívének tarthatjuk, míg Frigyes esetében az egyház által rárótt kötelezettség nyomhatott többet a latba, II. Henrik esetében pedig egy jól átgondolt politikai lépésről lehetett szó.

A könyv ugyan a Babenbergekre fókuszál, ám az egész Európát mozgásban tartó jelenség miatt nem egyszer magyar vonatkozásokat is érint. A szárazföldi utat választó seregek az osztrák területek után a Magyar Királyságon át folytatták útjukat, így néhány problémán a magyar királyok osztoztak a szomszédos uralkodókkal. Az osztrák–magyar viszony nem elhanyagolható hatással volt egy-egy Babenberg-herceg részvételi kedvére: V. Lipót példának okáért azért csatlakozott csak késve a harmadik hadjárathoz, mivel annak indulásakor még feszült volt a viszonya III. Bélával (1172–1196). A magyar történelem szempontjából legrelevánsabb természetesen az ötödik keresztes hadjárat, amelyen maga II. András is személyesen vett részt. Sajnos Fischer ennek kapcsán nem tájékozódott a magyar szakirodalomból, holott az újabb kutatások világnyelveken is elérhetőek, így II. András tevékenysége igencsak egyoldalúan és negatív színben tűnik fel.

Hiányérzete az olvasónak ezt leszámítva legfeljebb két, apróbb dolog miatt lehet. Egyfelől Fischer az 1230. évvel zárta le vizsgálódásait, mivel szerinte VI. Lipóttal nemcsak a zenitjére érkezett a Babenbergek részvétele a keresztes hadjáratokban, hanem abba is maradt, mivel fia, II. (Harcias) Frigyes (1230–1246) nem mutatott érdeklődést egy hasonló vállalkozás iránt, ráadásul a szomszédaival fennálló folyamatos konfliktusai miatt el sem hagyhatta az országát hosszabb időre. Utóbbi megállapítás természetesen vitathatatlan, az előbbi azonban nem tűnik teljesen helytállónak, ugyanis Harcias Frigyes kész volt érdeklődést mutatni a keresztes eszme iránt, amennyiben politikai érdekei úgy kívánták. 1244-ben – minden bizonnyal egy önálló bécsi püspökség létesítésének reményében – állítólag fel is vette a keresztet. Igaz, nem a Szentföld visszafoglalását tűzte ki célul, hanem a pogány poroszok megtérítését, ahogyan az is említendő, hogy személyesen ugyan sose indult

hadjáratra, csapatokat azonban küldött.[6] Másfelől hasznos lett volna a hercegekkel és egyéb családtagokkal tartó kíséret behatóbb elemzése, bemutatása. Természetesen az elbeszélő források ezen a téren igen szűkszavúak és csak a fejedelmeket, esetleg a grófokat említik név szerint, azonban az okleveles anyag mélyebb elemzésével néhány kisebb nemes, esetleg miniszteriális személyére is fény derülhetett volna.

Mindezek azonban semmit sem vonnak le a témát átfogóan, széles forrásbázisra és kiemelkedő szakirodalmi tájékozottságra alapozva, szakszerűen, ugyanakkor kifejezetten olvasmányosan bemutató kötet értékéből. Kétségtelen, hogy e szintézissel Fischer az osztrák medievisztika egy régi nagy adósságát törlesztette, amelyet azonban nemcsak a szakmai, hanem a tágabb közönség is bátran forgathat.

Robert-Tarek Fischer: Österreichs Kreuzzüge. Die Babenberger und der Glaubenskrieg 1096–1230. [Ausztria keresztes hadjáratai. Babenbergek és a vallásháború 1096–1230]. Böhlau Verlag, Wien–Köln 2021. 232 o.

Rudolf Veronika

6 Dieter Wojtecki: Die Babenberger und der Deutsche Orden. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 87 (1979) 330–332. o.

Presidio – Erődök a spanyol gyarmatokon

A Madridi Complutense Egyetem történésze, *Jorge Luis García Ruiz* arra vállalkozott, hogy háromszáz évet áttekintve bemutassa a presidiók, azaz az Új-Spanyolország északi területén található erődítmények történetét. A monográfiát a bevezetőn és a felhasznált irodalmon túl közel harminc fejezetre osztotta. Munkája az 1540-es évekkel indul (19–29), amikor Hernán Cortés, az első konkvisztádorok egyike megjelent Amerika területén. A szerző röviden bemutatja az Azték Birodalom meghódítását és Új-Spanyolország Alkirályságának létrejöttét. Ezt követően kronologikusan nyomon követi, hogyan terjeszkedett a spanyol korona egyre északabbra. Szóba kerül a chichimeca háború (1547–1590) (61–81.), Új-Mexikó meghódítása (143–177.), Texas területének felfedezése (293–305.), valamint Texas megalapítása. (335–367.).

A szerző a könyv címéhez hűen bemutatja, hogy az úgynevezett presidiók milyen szerepet játszottak a terület gyarmatosításában. Ugyanis, ahogyan egy orosz történész, *A. A. Isztomin* megjegyezte, a spanyol gyarmatosításnak két fajtája létezett. Az egyik a mindenki által ismert encomienda rendszer, a másik pedig a presidiók és missziók létrehozása.[1] Az utóbbit használták akkor is a spanyol gyarmatosítók, amikor meghódították Kalifornia területét.

[1] Истомин, Алексей Александрович: Русская Америка, Русская Калифорния и проблемы типологии колониализма. In: Сибирские исторические исследования, 2023. 4. sz. 24–27.

A kötet első felében külön fejezetek szólnak a jelentősebb konkvisztádorok (kapitányok) tevékenységéről. Ezeknek a személyeknek és tetteiknek a részletes bemutatása kiemelten érdekes lehet itthon, mivel a hazai történetírásban ez a téma kevéssé ismert. A legtöbb kora-újkori történelemmel foglalkozó mű csupán említi a spanyol hódítókat és misszionáriusokat, de keveset ír a katonai vezetők konkrét tevékenységéről. E monográfia révén az olvasó megismerheti Miguel Caldera (81–89.), Francisco de Urdiñola (89–95.) vagy Luis de Carvajal (95–115.) tevékenységét is. Kiemelendő a mű forrásgazdagsága: a négyoldalas bibliográfiából kettő csak levéltári forrásokat sorol fel. A monográfia megírása érdekében spanyol (Archivo General de las Indias), valamint mexikói (Archivo General de la Nación) levéltári anyagokat használt Jorge Luis García Ruiz. A levéltárakban gyűjtött primer források magában a műben is megjelennek, ami kettős érzetet okoz. Egyrészt még érdekesebbé teszi a könyv olvasását, mivel a történészi gondolatok közé jól beágyazva használja azokat. Másrészt viszont sokszor olyan érzést kelt a kötet az olvasóban, mintha komoly, mély elemzések helyett forráskiadást olvasna. Ettől függetlenül úgy érzem, az idézett kútfőknek helyük van a monográfiában.

Egy másik kihívás az olvasó számára a régi nyelvezetű szövegek beemelése. Bár a szerző igyekezett azokat mai helyesírás szerint közölni, a régi nyelvi fordulatok, régi kifejezések nehezítik a megértést. Külön figyelmet érdemel a harmadik fejezet (55–65.), amelyben maga a „presidio" részletes bemutatása olvasható. Az akadémiai szótár szerint a „presidio" magyar megfelelője „fegyház" vagy „fegyházbüntetés", azonban a tárgyalt korszakban a kifejezés leginkább „erőd" vagy „vár" értelemben használatos – a szerző is ezek szinonimájaként használja. Ezek a szavak viszont nem képesek ténylegesen visszaadni a presidio jelentését, mivel az „katonák csoportja, katonai egy-

ség (volt), amely bármilyen létesítményben helyezkedett el". A presidio lehetett ideiglenes vagy állandó, és általában nehezen védhető. Ennek ellenére az őslakosok ritkán támadták meg azokat, helyette inkább a környékbéli állatokat rabolták el. A spanyol korona az ilyen presidiók helyett rendes erődítményeket is hozhatott volna létre, azonban azok túlságosan drágák lettek volna. Összességében nehéz definiálni mi is a presidio, a szerző is több meghatározást mutat be. A Real Academia Espanñola is öt definíciót ír le a szerző szerint (valójában hetet). Ami biztos, a kifejezés eredete az ókori Rómából való, ahol külön szó volt a várra (castillo<castellum), erődre (fortaleza<-castrum), valamint a presidióra (<praesidium). A presidiók jelentése területenként is eltért: míg más spanyol gyarmatokon katonai egységeket jelentett, addig Új-Spanyolország északi részén egész védelmi rendszert fedett le. Kalifornia gyarmatosításakor például részben az orosz előretöréstől tartva hozták azokat létre.

Az első presidiók már 1560-ban megjelentek, kezdetben mindössze öt katonával. Ez a létszám fokozatosan emelkedett: 25, majd 50, végül a XVIII. századra már száz fegyveres szolgált bennük. A presidiók védelmi szerepük mellett a hittérítéshez is kapcsolódtak: a XVIII. századi Bourbon-korszakban a katonáknak kellett megvédeniük a jezsuita és ferences misszionáriusokat az őslakosok támadásaitól. Ehhez kapcsolódóan egy későbbi fejezetben Jorge Luis García Ruiz leírja például, hogy Francisco Beltrán[2] először egy kolostort építtetett, két-három évvel később pedig egy presidiót is, hogy a katonák megvédjék a hittérítőket. A szerző részletesen ír a presidiók személyi állományáról is. Egy-egy presidio élén a kapitány állt, őt követte a zászlós vagy hadnagy, majd az őrmester és az ún. escalofón,

[2] Chichimeca háború veteránja, megválasztották az indiánok védnökének. Egyike volt azon kapitányoknak, akik akár egymás ellen is harcoltak az Új-Spanyolország adta lehetőségek megszerzéséért.

azaz egy 4–5 fős egység tizedes irányításával. A „presidialók" pedig nem hivatásos katonák voltak, hanem a presidiókban szolgáló emberek. Későbbiekben szintén fontos szerepük volt a presidióknak a központi hatalom és az ország többi része közötti kommunikációban. „A presidialesek töltötték be a postások szerepét" (318.).

A mű értékét növelik a térképek, alaprajzok és színes képek. Ezek egy része korabeli forrásokból származik, más részüket a szerző készítette, megismertetve az olvasót a katonák felszerelésével és a korabeli épületek világával. Mégsem lehet mondani, hogy nem marad hiányérzet az olvasóban. A cím ugyan behatárolja a kutatott témát térben, ugyanakkor nem csak északon, de Paraguay területén is alkalmazták a spanyolok a missziós gyarmatosítást, amihez kapcsolódik a presidio megléte is, ahogyan azt Isztomin említett munkájában jelzi. További hiányosság, hogy Jorge Luis Garía Ruiz „csupán" a mai Mexikó északi részével, valamint az Egyesült Államok déli részével foglalkozik. Nem tér ki Kalifornia területére, ahol szintén meghatározóak voltak a presidiók és a missziók.

Összességében hiánypótló, informatív monográfiáról van szó, amely a spanyol gyarmatosítás történetének a magyar emberek számára kevéssé ismert aspektusait dolgozza fel. A könyv papír- és e-könyv formátumban is elérhető.

José Luis García Ruiz: Presidio. La historia documentada de 300 años en la Frontera Norte. [Presidio: Az északi határ 300 évének dokumentált története]. Madrid, Editorial Edaf, 2024. 426 o.

Bencze András

Élet a pestis után a kora újkori Angliában. A Lancaschire-i pestis-petíciók

A tanulmány szerzője, *Rachel Anderson* a BA végzettségét történelemből a Jesus College-ben, Cambridge-ben szerezte meg 2017-ben, az MA-t pedig a Durham Egyetemen 2018-ban. Ma a Durham University PhD-hallgatója, kutatási területe a pestis hatása a kora újkori Angliában és Skóciában. Az alább ismertetett tanulmány azért számíthat különös érdeklődésre, mert nemrégiben megtapasztaltuk, mit jelent egy járvány, és láthatjuk, hogyan válaszoltak rá a XVII. század közepén az angolok.

A kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy a múltbeli társadalmak ellenálló képessége, azaz a nehéz élethelyzet kezelése, a nehézségek elviselése állandósíthatja az egyenlőtlenséget. Következésképpen több kutató elzárkózik attól, hogy az ellenálló képesség (a szerző a resiliente, a nehézségek elviselésének vagy azokból való gyors felépülésnek a képességét, a szívósságot jelentő fogalmat használja) meghatározásába a személyes felelősséget beleértse, inkább egy szélesebb meghatározásra hajlik, amely számításba vesz személy–környezet közötti kölcsönhatásokat. A kora újkorral foglalkozó kutatásoknál a petíciók kiaknázatlan forrást jelentenek a társadalmi ellenálló képesség témájában. A szerző hat petíciót választott ki a Lancashire-i Bíróság Negyedik Ülésszakához benyújtottak közül, amelyek megvilágítják az egyének túlélésért vívott küzdelmét a pestisjárvány kitörésekor, illetve azt követően. Ezeket „a lan-

caschire-i pestis-petíciók"-at a Lancashire-i Levétárban őrzik. Kiderül belőlük a gyakorlati beavatkozások módja, amelyekre szükségük volt még a legszegényebb egyéneknek, háztartásoknak és közösségeknek is, hogy megszilárdíthassák helyzetüket a nagy válság után.

Ezekre a bizonyítékokra támaszkodva jelenti ki a szerző, hogy a szegények támogatásának szokásos formái, melyeket a korona jóváhagyott, képtelenek voltak lépést tartani a pestis kitörését követő rendkívüli igényekkel. Az ellenálló képesség és a felgyógyulás eleinte eredményes volt a falubeli szomszédok, barátok és családtagok segítségével. Csak amikor ezek a közösségi és családi kötelékek már önmagukban elégtelennek bizonyultak, akkor fordultak az egyének petícióval a helyi hatóságokhoz segítségért. De egy sereg egyedi gond, probléma is jelentkezett, és a Negyedik Ülésszak bírósága közreműködése nélkülözhetetlenné vál. Ennél is fontosabb, hogy ezek a petíciók ritka és értékes betekintést nyújtanak a kora újkori közösségeket összetartó kötelékekbe.

Az ismertetett tanulmányban többször idézett *Jonathan Healey* rámutat, hogy a nyomorenyhítő petíciók értéke az, hogy azok meglepően megindító képeket idéznek fel a szegények akkori életéről. A Lancashire-i pestis-petíciók forrásértéke: a gyógyulófélben lévő társadalomról tájékoztatnak a súlyos krízis utáni pillanatokban. 1631 és 1653 között e petíciók révén rekonstruálhatjuk az átlagember közvetlen gondját a pestis kitörésekor egy sor személyes elbeszélésből. Mindegyik dokumentum betekintést nyújt a járvány kitörését követő napok, hetek vagy hónapok eseményeibe, és megfigyelhetjük, milyen segítséget igényeltek az egyének, hogy felgyógyulhassanak és talpra állhassanak.

Az újabb kutatások rámutattak, hogy a petíciók mindenütt jelen voltak a kora újkori Angliában, és tudományos feldol-

gozásukkal megismerhető a nehézsorsú, periférián élt közösségek gondja. Ahogyan említettük, a kiválasztott petíciókat a Lancashire-i Bíróság Negyedik Ülésszakához nyújtották be. Az állam ragaszkodott ahhoz, hogy ezeket az üléseket minden megyében tartsák meg évente négyszer: vízkeresztkor (januárban), húsvétkor, a nyár közepén (Szent Iván napján, június 24-én) és Szent Mihály napján (szeptember 29-én). Ezeken a békebírák elnököltek és egy sor bűnesettel, polgári és adminisztratív üggyel foglalkoztak. Ilyenkor alkalmat adtak az egyéneknek, hogy szóljanak a hatósághoz, és támogatást kérjenek hivatalos petíciójukra. Az itt szereplő petíciók szerzői különböző társadalmi háttérből valók voltak, és némelyik irat csak homályos értékű történelmi forrásnak tekinthető. A legtöbb esetben nem saját maguk írták a kérelmet, hanem egy helybeli írástudóval íratták. Az ilyen petíciók révén ráláthatunk az írni nem tudók életére, de a közbenjárók által megfogalmazott módon. Az ilyen források közös erőfeszítés eredményei, és a kérvényező akaratának és jogi kifejezéseknek a keveréke. Volt, ahol az egész dokumentumot átírták. A formája hű maradt az eredetihez, és az eredeti kiejtést végig megtartották. A rövidítéseket zárójelben feloldották.

Első dokumentum: Hat férfi elkülönítésének költségei a pestis idején (Halsall, 1650 körül)

Ez tulajdonképpen egy feljegyzés, amit az 1650-es ormskirk-i nyári ülésnek nyújtottak be, és a petíciók között találtak rá a kutatók. Hat férfi elkülönítésének és őrzésének a költségeit tartalmazza. A hat férfiért egy kis falu, Halsall volt a felelős, melyet súlyosan érintett a pestis 1650 nyarán. A hatóságok az egész korszakon át fenntartottak nyilvánosan működő ragálykórházakat, és háztartásokban működő karantént, hogy elkülönítsék a fertőzött egyéneket, és mindenkit, aki találkozott a betegséggel. A karantén-rendelet a fertőzött házak esetében

egész Angliában kötelező volt 1578 óta. A kortársak a „bezárást" emlegették, mivel az otthonok ajtait lelakatolta a helyi rendőr, biztosítva, hogy minden lakó bent tartózkodik. Az ajtót még meg is jelölték egy vörös kereszttel, és ráírták: „Az Úr kegyelme legyen velünk!", hogy figyelmeztessék a járókelőket a fertőzés veszélyére. A karantént, széles körű elterjedése ellenére, hevesen vitatták. A járvány hatásaival foglalkozó kutató, *Kira Newman* szerint a nép a karantént személyes büntetésnek tekintette, nem célszerű gyakorlatnak. Hasonló vélemények láttak napvilágot az újságokban is; a karantén nemcsak embertelen, de hatástalan is volt.

A dokumentum felsorolta költségek kétszeresek azokhoz képest, amelyek egy magán háztartásban előfordultak a karantén idején. Nem tudjuk, ki volt a ház tulajdonosa, nem világos, hogy a háziak is be voltak zárva a hat férfival, vagy csak ellátták őket. A szöveg kétféle adatot közöl a karantén időtartamáról, a férfiak huszonkét vagy huszonnyolc napig voltak bezárva. Az árakat a plusz hat napra is felszámolták: az étkezés, a sör, a gyertya, a dohány, és a mosás árát, valamint az őrök fizetését éjjelre és nappalra. Azt gondolnánk, a járványkórházakat és a házi karanténokat a rendőrség a szegények számára tartotta fenn, mivel a gazdagoknak volt pénzük, idejük és forrásuk, hogy elmeneküljenek a betegség elől. Azonban, ha a „gentlemen" szó használata megzavarna bennünket, ez a dokumentum emlékeztet rá, hogy a pestis nem tett különbséget gazdag és szegény között; a kora újkori társadalom felső köreiből is estek áldozatul a betegségnek. A tény, hogy a négy *gentlemen* költségeit külön számolták el a két *men* költségeitől, valószínűsíti, hogy dzsentrik is voltak karanténban. A dohány ára, a három font azt sejteti, hogy a gazdag nem mondott le erről a szokásáról még az elkülönítés idején sem. Elit státuszukra utal az is, hogy hárman éjszaka, ketten pedig nappal őrizték

őket. A számla hátoldalán az olvasható, hogy az őrök hat pennyt kaptak naponta az elbocsátásukig. A karantén nem jelentett halálos ítéletet.

Soha nem fogjuk megtudni, kik voltak ezek az úriemberek, és miért őriztette őket ennyire a bíróság. Nem tudjuk, miért zárták karanténba, és hányan élték túl a rabságot. Azt tudjuk, hogy a tulajdonos hosszú ideig élt még, és követelte a költségeit. A tanulmány szerzője végül közli a számlák, elszámolások fényképeit, és a nehezen olvasható régi írásokat mai átírásban. Valóban elkülönül a 4 *gentlemen* és a 3 *men* egymástól a számlákon. A hat ember ruháit együtt mosták. Gyertyára 2 fontot, dohányra 6 fontot költöttek. Sörre szintén 6-ot. Mindenesetre fenntartani karantén lakóhelyeket, különösen gazdag emberek számára, rendkívül drága dolog volt.

A második dokumentum: Meghatalmazás Thomas Wilson takács számára adókivetésre, a pestis alatti kiadásaira (Cockerham, 1651. október).

Cockerham kicsi falu, hat mérföldre Lancaster városától. A pestis tünetei 1650. július 14-én jelentkeztek a faluban, és 62 életet követeltek, mielőtt október 8-dikán megszűnt a járvány. A legtöbben júliusban és augusztusban haltak meg. A gyerekeket súlyosan érintette, az összes halott közül 22 névtelen gyermek volt. Néhány esetben egész családok vesztették az életüket a betegségben. A Braid családból tizenegyen haltak meg, a Fischer család három gyermeket veszett egyetlen napon. A község papja is áldozatul esett.

A fent említett meghatalmazásból tudjuk, hogy Wilsont két korábbi cockerhami rendőr alkalmazta, „hogy őrizze a fertőzött embereket, és lássa el őket". Az előző példából láttuk, a fertőzött házak rendszerint 40 napra voltak lezárva. Egy vagy két őrt rendeltek ki, hogy éjjel, nappal őrizzék a házat, és ne engedjék a lakókat eltávozni. Ez a dokumentum az őrök szem-

szögéből mutatja meg a folyamatot. A szökött fertőzött személyekkel rendkívül szigorúan bánt a hatóság. Egy feljegyzés szerint „Lancaster megye jelenlegi szomorú és siralmas helyzetében nincs olyan kötelék, ami visszatartaná a fertőzött, halálra éhezett szegényeket, akiknek a kitörése veszélyezteti az egész szomszédságot".

Thomas Wilson végig ellátta a kötelességét, őrködött és gondoskodott a rábízottakról húsz hétig. Heti öt shilling fizetést ígértek neki, azonban összesen csak húsz shillinget kapott, négy font kifizetetlen maradt. Cockerham település nem volt hajlandó fizetni a Wilsonnal kötött szerződés alapján. A megbízást a korábbi polgármester, ekkori békebíró írta alá. Október 14-dikén ismét elrendelte, hogy Cockerham lakói fizessenek ki négy fontot Wilsonnak, a takácsnak. Ebből láthatjuk, hogy milyen sokáig elhúzódott a járvány hatása. Wilson a bírósághoz folyamodott, hogy térítsék meg a munkájáért járó pénzt, de nem járt eredménnyel. Még Toulnsonhoz is fordult, járjon el az érdekében. Ezután már nem jelenik meg Wilson neve az ülésszak feljegyzéseiben, feltehetőleg megkapta a pénzét. A pestis miatt foglalkoztatottak bérének kifizetése olyan téma volt, amelyben szükség volt a közösség rugalmasságára.

A harmadik dokumentum: Richard Wrinston petíciója egy gyermek és egy pestis-árva eltartása ügyében (Abram&Westleigh, 1632. március).

A következő petíció a társadalom egészen alacsony rétegéből származó pestis-dolgozó tapasztalataiba nyújt betekintést. A petíciót az 1631-es ormskirki ülésszakhoz nyújtották be John Bridgemannak, Chester püspökének címezve. A tárgya Ellinor Johnes gyermekei eltartása, akik közül az egyik a pestis következtében lett árva. Szokatlan volt, hogy egy püspök a békebizottságban szolgáljon, de Bridgeman püspök komolyan vette igazságot szolgáltató szerepét, és megjelent a negyedéves

ülésszakok legalább egyikén. Ellinor életéről annyit tudunk, hogy 1631 szeptemberében West Leigh egyházközsége alkalmazta, hogy takarítsa ki a szomszédja házát, miután onnan kihalt az egész család. Ötven shillinget kellett kapnia a rendkívül veszélyes munkáért. Nyolc éves fiát a petíció megírójára, Richard Wrinstonra és feleségére bízta, de megfertőződhetett a takarítás közben, és meghalt. A hatóságok nem vállalták Ellinor fiának ellátását, és nem fizették ki Ellinor ötven shillinges járandóságát sem. Wrinston és a felesége befogadták Ellinor másik gyermekét, Maryt is, aki törvénytelen gyermek volt, élt ugyan az apja, de ő egyszer s mindenkorra kifizette a Mary eltartását, és most nem volt hajlandó fizetni.

Ez az eset azt mutatja, hogy még jóval a járványt követően is elhúzódott a pestis hatása. A Wrinston házaspárra most két gyermek gondja hárult, holott eredetileg egy gyermek ellátását vállalták néhány napra. A gyerekek súlyos problémát jelentettek a hatóságoknak a járvány kitörése után, majd annak kiheverése során is. Ebben az esetben váratlanul hosszú időre szóló megoldásra volt szükség a bíróság részéről. Míg Ellinor élt, a közösségen belül találtak ideiglenes megoldást. Segítségért csak a váratlan haláleset után fordult a közösség az árva gyermek érdekében. (A tanulmány ezen a pontján is közli „The humble peticion of Richard Wrinston" fénymásolatát és nyomtatott változatát a 14. oldalon.)

A negyedik dokumentum: Ellen Anderton petíciója a pestisben elhunyt Thomas Starkie gyermekeinek eltartása és költségei ügyében (Wigan, kb. 1549–1550).

A Negyedik Ülésszak Bíróságához beadott petíciók a pestis kitörése után leggyakrabban az árván maradt gyermekek eltartásáról szóltak. A családjukat vesztett gyerekeket az életben maradt rokonokra, ha nem voltak ilyenek, akkor a szomszédok és barátok gondozására bízták. Például Anne Ashawe petíci-

ójából megtudjuk, hogy James Leyland felesége egy egyéves csecsemőt hagyott hátra. Felesége halála után Leyland megkérte Annát, hogy egy negyedévig lássa el a csöppséget élelemmel és ruhával. Hét shillinget adott Annának. Kilenc nap múlva azonban Leyland és a segédje is meghalt. Anna ellátta az árvát enni-innivalóval és minden szükséges dologgal, de azt mondta a bíróságon, hogy ő maga szegény asszony. Nemcsak, hogy egyedül nem bírja el a költségeket, hanem meg szeretne szabadulni a gyermektől, tekintettel idős korára, és saját nagy veszteségeire.

Nem minden kérvényező akart megszabadulni a gondjaira bízott gyerektől. Voltak, akik megkedvelték a megbízatást, és egyszerűen azt akarták, hogy támogatást kapjanak a nevelt gyermek után. Ellen Anderton a Wigan ülésszakhoz nyújtott be petíciót 1650-ben Thomas Starkie gyermekei eltartása érdekében. Starkie és a felesége mindketten meghaltak „a betegség" kitörése idején. Az egyházközségi feljegyzésekből kiderül, hogy Starkie 1649. április 4-én halt meg, a felesége pedig öt nappal korábban, március 30-án. Nem tudjuk, hány évesek voltak a gyerekek, csak azt, hogy három „kisgyerekről" volt szó. Amikor a szüleik meghaltak, a gyerekek elhagyatottak, a tönkremenés szélén voltak. A polgármester megkérte Ellen Andertont, vegye magához a gyerekeket, és segítséget ígért az ellátásukhoz, valamint fizetést Ellennek. Az asszony tette is a dolgát, bár a gyerekek is megbetegedtek. Azt írta, hogy megszerette őket, és azok is őt, ezért szívesen folytatná a gondozásukat, még ha nem is kapott idáig fizetést érte. A család azonban olyan nyomorban élt, hogy kénytelen elhagyni a gyerekeket.

Az eset megvilágítja előttünk a pestis-árvák eltartásának ügyét, egy asszony érzelmeit, amelyeket a körülmények változása váltott ki. Az nem deríthető ki, hogy Ellen mennyire alakította, befolyásolta a petíciót leíró nyelvezetét, vagy valóban

szerette a gyerekeket. Figyelemre méltó, hogy a szereplők nem a régi „normális" élethez akartak visszatérni, hanem képesek voltak új életformát kialakítani.

Ötödik dokumentum: Ajánlás Jane Singleton részére gyűjtésre, mivel a pestis miatt bezártsága idején veszteségeket szenvedett el áradás és sikkasztás következtében

Az alábbi dokumentum hiányos, kis részletei kiolvashatatlanok. Amit ki lehet venni belőle, az, hogy „Mi a királyok... bírái", és a címzettek a klérus tagjai Lancashire, Yorkshire és Cheshire megyékben. Azonban az átírás annyira teljes, hogy meg lehet érteni az egészet. A dokumentum egy petícióra utal, melyet Jane Singleton, a néhai cabus-i William Singleton felesége írt Garstangban, egy kis városban körülbelül tizenkét mérföldre északra Presztontól. Jane tapasztalatait részletezi „a vizitáció idején", és sorsának radikális rosszra fordulását. Jane egykor egy kétszáz font értékű birtok tulajdonosa volt. A pestis kitörése alatt azonban kimozdították az otthonából, és „egy csűrben helyezték el a fertőzéstől tartva". Mialatt be volt zárva, Jane birtokának nagy részét ellopták vagy elsikkasztották. Nem sokkal ezután egy hirtelen vad tavaszi áradat birtokának maradékát belemosta a tengerbe. Ahol egykor Jane jelentős vagyona volt, most nem tudja miből eltartani a gyermekeit, „nem képes életben maradni a napi koldulásból, hacsak valami jótékony szervezet nem segíti".

A már idézett Jonathan Healey megállapítja, hogy a kora újkori háztartásokban az elszegényedés akkor fordult elő, amikor két erő keresztezte egymást. Az első a marginalitás volt, melyet a közösség társadalmi-gazdasági felépítése határozott meg. Ezek azok a háztartások voltak, amelyeknek kevés vagyona volt, állandóan alacsony volt a bevételük, azaz közel voltak a szegénység kockázatához. A második a szerencsétlenség volt, amely hirtelen betegség, baleset, a család felbomlása, az öre-

gedés, vagy egy mélyebb gazdasági válság formáját ölthette. A pestis ilyen szerencsétlenségként jelent meg, amely még a viszonylag kiegyensúlyozottabb háztartásokat is szegénységbe taszíthatta. *Paul Slack* szerint a pestis „azok helyzetét, akik már szegények voltak, szegényként rögzítette, másokét pedig ugyanerre a színvonalra csökkentette". Jane tapasztalata nem volt egyedülálló. Lancaster megye szomorú és siralmas helyzetét *Ambrose Jolley,* Wigan település akkori polgármestere és társai a pestisnek tulajdonították. „Minden jó szív elolvad, látva a könyörgő szegények tömegét és a sok családot, amely elvágyik otthonról, mert nincs kihez fordulniuk segítségért. Sokan könyörögnek alamizsnáért mások ajtajánál; ők pedig látják a szegények sápadt, halálra vált arcát, és gyakran hallanak halottakról, akiket az otthonukban találtak meg, vagy a főutakon, ahol kenyérre vártak", írta Jolley.

A dokumentum ismét azt mutatja, hogy az ellenálló képesség nem visszatérést jelentett a „normális élethez", hanem sok esetben egyszerűen csak túlélést. A bíróságok nem voltak képesek visszaállítani Jane életszínvonalának biztonságát és kényelmét, de tudták segíteni, pártolták, hogy gyűjtést rendezzenek számára, s el tudja tartani a családját. (A gyűjtést támogató dokumentum mellékletben szerepel.)

Végül *a hatodik dokumentum:* Levél a pestis megszűnéséről, és kérés a kereskedés újraindításának engedélyezéséért (Preston, 1631. január).

A pestis okozta veszteségek helyreállítása a kereskedelem újraindításával kezdődött. Akkor, ahogyan ma is, a hatóságok egyensúlyozni próbáltak aközött, hogy szükség van a kereskedelemre, de az ugyanakkor veszélyes is a közönség egészségére, tudván, hogy a nagyon fertőző betegség személyi érintkezés útján terjed. A zsúfolt piacot joggal a közegészségre súlyos fenyegetést jelentő helyszínnek tekintették; ezért biztosak akar-

tak lenni benne, hogy a betegség végleg elmúlt, mielőtt engedélyezték volna a piacokat és vásárokat. A pestis 1631-es kitörése Prestonban az egyik legszörnyűbb volt a város történetében, kevesebb mint egy év alatt megölte a lakosság egyharmadát. 1630 novemberében azt jegyezték fel a parókia nyilvántartásába, hogy „a Mindenható Isten meglátogat bennünket a pestissel", a következő novemberben csak ennyit írtak: „a pestis megszűnt". A halottak száma júliusban volt a legmagasabb, a feljegyzések tizenkét ívet (fóliót) töltöttek meg.

A dokumentum a Wigan vízkereszt ülésszak 1632-es iratai között található. Az aláírók gazdag, megállapodott emberek, Lancashire elitje (a tanulmányban név szerint felsorolva). Öten közülük Preston polgármesterei voltak és parókiai hivatalnokok. A plébános Cambridge-ben tanult, majd North Meols rektora lett. 1632 januárjában ezek az emberek összeadták az erejüket, hogy befolyásolják a kereskedelem újraindítása ügyében hozandó döntést. A levél tájékoztat „a sok száz haláleset"-ről, majd arról szól, milyen veszteséget szenvedett el a város. Végül megállapítja, hogy ha nem állítják helyre a kereskedést hamarosan, a szegények száma meg fogja haladni a hasznavehető népség számát.

A kereskedés feltámasztása egyik eleme volt a visszaállásnak és gyógyulásnak, amely fölött a közösségnek alig volt hatalma. A bíróságoktól függtek, hogy helyreállítja-e az életmódjuk korábbi alapjait. Ez a dokumentum fontos kérdéseket vet fel a járványok végét illetően. Mikor biztonságos elkezdeni a „normálishoz" visszatérés hosszú folyamatát, és kinek van hatalma azt elhatározni? A levél szerzői világossá teszik, hogy a város már hét hete mentes a fertőzésről, nem volt pestises haláleset azon időszakban. Nem világos, hogy ez szabvány időtartam volt, amit ki kellett várni, vagy egyszerűen azok véleménye, akik a levelet írták. Akárhogyan is, ez a dokumentum értékes

betekintést nyújt a pestis-politikába, és a fontos szolgáltatások újraindításának logisztikájába, melyeket a kitörés idején felfüggesztettek. (A levél másolata, és átírása a tanulmányhoz mellékelve.)

A történészek a régi társadalmak ellenálló képességét a népesség egésze szintjén vizsgálták. Ez a tanulmány ellenben arra hívja fel a figyelmet, hogy a kisebb közösségek, háztartások, sőt még az egyének is erősítették a kitartás képességét az által, hogy feltárták a pestis pusztítása után a helyreállás módozatát. A források lehetőséget nyújtottak az ellenálló képesség tanulmányozására mikroszinten, gazdasági, érzelmi és gyakorlati vonatkozásokban egyaránt. A Lancashire-i pestis-petíciók feldolgozása rámutat arra, hogy az ellenállás, felépülés képessége a válságokból nem egyszerűen ügyesség kérdése. Megakadályozni, hogy belépjen a városba a pestis, és megelőzni a társadalom összeomlását, kevésbé függött eszközöktől, mint inkább a betegség naponta való kezelésétől és az érintettek segítésétől. Röviden, egy egyén képessége a túlélésre mások jelentős beavatkozásától függött, akár a szomszédok, barátok vagy hivatalos hatóságok közreműködését jelentse azt. E petíciók lehetővé teszik számunkra, hogy átértékeljük a történelmi folyamatot, amikor az ellenálló képességre gondolunk, bátorítanak bennünket, hogy közelebbről nézzük meg a társadalmi kötelékeket, amelyek megkönnyítik a gyógyulást. Ezek a gazdag források gyakran megindító részletekkel feltárják a hatóságok szerepét a nehézségek leküzdésében, de a barátok, családtagok, szomszédok és a szélesebb közösség szerepét sem halványítják el.

Mi több, ezek a források megmutatják a módokat, amelyek a túlélést és felépülést megkönnyítették. A pestis nem bánt egyenlően az emberekkel. A szegény rendszeresen súlyosabban szenvedett a betegségtől, mint sokan a társadalom felsőbb

rétegeiből. Azonban a betegség minden újabb hulláma után a szegény háztartások felépültek, az ellenálló képességük megerősödött, és az élet folytatódott. A szerző arra mutatott rá, hogy ahogy a pestist nem egyenlően tapasztalták meg az emberek, az ellenállásuk sem erősödött egyformán: a fenti petíciók mindegyike egyedi szükségleteket és lényeges beavatkozásokat tár fel. Ahogyan láttuk, a szegények segítésének szokásos formái képtelenek voltak kielégíteni a pestis miatt támadt rendkívüli igényeket. Az egyének rászorultak a szomszédaik és barátaik segítségére, de a pestis még e kötelékeket is komoly próbára tette, arra kényszerítve az érintetteket, hogy további támogatást keressenek a hatóságoknál. Némelyik háztartás számára ezek a beavatkozások lehetővé tették a visszatérést a járvány kitörése előtti állapothoz; másoknak megkönnyítette egy egészen új élet kezdését; és ismét mások számára a beavatkozások pusztán csak a túlélést jelentették. A petíciók tanulmányozása arra biztat bennünket, hogy átértékeljük a történelmi folyamatot az ellenálló képesség megerősödését, valamint magának a felépülésnek a célját és az eredményét illetően.

Úgy gondoljuk, hogy a pestisjárvány elleni, négy évszázaddal korábbi küzdelem, az angol lakosság ellenálló képessége és felépülése, a hatóságok ehhez kapcsolódó segítsége figyelemre méltó napjainkban is, a Covid-járvány után.

Rachel Anderson: The Lancashire Plague Petitions – Life after the Plague in early Modern England [A Lancashire-i pestis-petíciók – Élet a pestis után a kora újkori Angliában]. The American Hisorical Review, 129/4. 2024. december, 1640–1679. o.

Fodor Mihályné

Bécs 1800 körül. Nagyvárosi kultúra történelmi átformálódásban

A Habsburg Monarchia, amellyel hazánk története néhány év híján négy évszázadon át volt összekapcsolva, mindig is különös figyelmet kapott mind a magyar kutatók, mind a történelem iránt érdeklődő hazai olvasók előtt. Ha magyar kutató foglalkozott vele, nyilván nem mellőzhette a magyar vonatkozásokat, míg a külföldi kutatók műveiben árgus szemekkel figyeltük, hogy hogyan írnak rólunk, mennyire felel ez meg saját kutatásaink eredményeinek, és nem egyszer szubjektivitásra hajlamos ítéleteinknek. Bár jelen kiadvány szerzői között nincsenek magyarok, kizárólag Bécsre összpontosító témáik is annyira speciálisak, hogy magyar vonatkozásuk aligha lehetne, a birodalmi főváros, a kétségtelen centrum ezen képe mégis nagy vonzerőt jelenthet a hazai olvasók és kutatók számára is.

A hazai kutatást igazolva Budapesten majdnem 40 éve, 1987-ben jelent meg *H. Balázs Éva* viszonylag szerény terjedelmű, de tartalmas monográfiája Bécs és Pest-Buda a régi századvégen címmel (Magvető Kiadó). A XX. század szemszögéből a régi századvég a XVIII–XIX. századok fordulóját jelentette, amit a könyv címe után feltüntetett két évszám (1765–1800) is megerősített. A professzor asszony új levéltári adatok felhasználásával, az összbirodalmi és európai politikai keretekbe helyezve vizsgálta a Habsburg Birodalom két alkotó elemének helyzetét, kapcsolatait. Munkája azonban mindvégig megmaradt a politika (kormányzat, uralkodók, vezető politiku-

sok, programjaik) és a mögöttük álló társadalmi jelenségek, új eszmék megjelenésének vizsgálatánál.

A Böhlau Kiadónál 2024-ben megjelent, címében akár a H. Balázs Éva professzorasszony könyvére hajazó kötet nem monográfia, nem is egyetlen szerző munkája, hanem – a megjelentető tudományos társaság sorozatának hagyományos formájától is eltérve 28 közreműködő bevonásával készült, szinte tudományos folyóirat jelleget öltő – tanulmánykötet. Tartalmában is messze eltér a magyar professzorasszony munkájától, hiszen politikáról nem esik szó benne, politikusokról még kevésbé, a tanulmányok az élet más területeiről származó olyan részletek megvilágítására adnak lehetőséget, amelyek az átfogó monográfiákba legfeljebb egy-két mondatot, esetleg egy-egy bekezdést kaptak volna. Itt azonban a szerzők előtt nem állt terjedelmi korlát, ami nehezítette volna, hogy szempontjaikat tetszés szerint kifejthessék. Már a tartalomjegyzékbe való bepillantás is igazolhatja, hogy tanulmányok szerteágazó témái eleve meghaladhatták azt az ismeretanyagot, amellyel egyetlen, mégoly nagytudású szerző is rendelkezhetett volna. Megjelentetését voltaképpen az inspirálta, hogy 2023 szeptemberében a bécsi egyetemen azonos címmel rendeztek nemzetközi konferenciát, és a szerkesztők ennek anyagát rendezték a következő évben megjelent kötetbe.

Annak persze szüksége mutatkozott, hogy az érdeklődő/olvasó némiképp megismerje azt a várost és helyzetét, amelyről majd az egyes tanulmányok szólni fognak. A három szerkesztő által jegyzett bevezetésből megtudhatjuk, hogy 1800-ban Bécs 270 ezer lakosának száma százezerrel haladta meg Berlinét, bár az igazi európai metropolisokétól azért messze elmaradt. (Londonnak ekkor nagyjából egymillió, Párizsnak 584 ezer lakosa volt.) Nagysága, rövid megszakítással betöltött császári székhely volta, az európai politikában játszott szerepe, kulturá-

lis vállalásai a németség fővárosává predesztinálhatták volna, de az európai erőviszonyok megváltozása ezt megakadályozta. Ez persze nem vonhat le a virágzó bécsi kulturális élet érdemeiből, a II. József uralmával felvirágzó sajtó és röpirat irodalom nyilvánosságra gyakorolt hatásából. Igaz, ezt a virágzást II. (nekünk I.) Ferenc hatalomra jutása még a századforduló előtt lehervasztotta, de gyökerei, titkos hajtásai túlélték a felvilágosult uralkodó rövid regnálását. Részben ezeknek hatását, illetve elhalványulását igyekeztek feltárni a korábbi konferencia referátumai, és ez esetben a kötet tanulmányai.

Recenziónkban természetesen csak röviden térhetünk ki a kötet tanulmányainak (és még rövidebben a folyóirat jelleget tükröző kisebb híreknek, recenzióknak) az ismertetésére, az egyes tanulmányok – a tudományban nem ritkán szinte kuriózumnak számító témájuk és következtetéseik sokszor szokatlan őszintesége miatt – azonban feltétlenül megérdemlik, hogy legalább cím szerint megemlítsük őket. A kötet első, négy tanulmányt magába foglaló nagy egysége a Bécs jellemvonásai címet viseli, s benne az első tanulmány címében *Franz L. Fillafer*, az Osztrák Tudományos Akadémia Kultúratörténeti Intézetének munkatársa például a város helyzetét meghatározó kedvezőtlen változásokat helyezi a középpontba. A világ köldökéből a perifériára kerülve. A plurikulturális Bécs 1780–1850 között cím ugyanis Bécs jelentőség veszítéséről szól, amit elsősorban lakosságának felhígulása és sokkultúrájúvá válása tanúsít. A magyar olvasó számára a szerző két – a mienktől eltérő – szóhasználata tűnhet fel. A beköltözőket, jövevényeket migránsoknak nevezi, akik kisajátították a hivatali, a tudományos és művészeti pozíciókat, kiszorítva onnan a bécsieket. Esetükben persze nem Európán kívüli területekről érkező bevándorlókról volt szó, hanem többnyire a soknemzetiségű Habsburg Állam országainak, tartományainak (ritkábban más

német területeknek) a fővárosba költöző lakosairól, akikre ma nem alkalmaznánk a migráns kifejezést. A sokkultúrájúságra sem a ma használatos multikulturális kifejezést, hanem a plurikulturálist használja, voltaképpen megint arra utalva, hogy a birodalom különféle országaiból–tartományaiból beköltözők soknyelvűsége, eltérő kultúrája fellazította a hagyományos bécsi életrendet. Ebben elsősorban a szlávoknak, görögöknek, zsidóknak jutott komolyabb szerep, de nem hiányozhattak magyar honfitársaink sem. Idézi Sándor István magyar utazót, aki 1793-ban megjelent könyvében egyenesen azt írta, hogy a magyarul beszélők száma a székvárosban alig marad el a németekétől, amely egyébként az „itáliaiak, németalföldiek, svájciak, rácok, görögök és zsidók játszótere". Más kortársak Bécset egyenesen a nyelvében megzavarodott Babilonhoz hasonlították. (A tanulmány egyébként sok mai magyar tudós munkájából idéz.) Az árnyékos képet a cím második része enyhíti, mivel ezt a plurikulturális helyzetet a tudomány elnémetesítő hatása tudta oldani.

Simon Karstens, a trieri egyetem munkatársa a bécsieknek a skálán igencsak szélsőséges szórakozásairól írt, amelyek az állatheccektől a lakosság nagyobb részét kielégítő olcsó mutatványos és színházi rendezvényeken keresztül a valóban magas szintű előadásokig és hangversenyekig terjedt. A történelem iránt érdeklődők eddig főleg erről az utóbbi szintről szerezhettek ismereteket, pedig a hatalom számára az alsóbb szintek fontosabbak is lehettek az alattvalók figyelemmel kísérése, ellenőrzése szempontjából. *Werner Telesko,* az Osztrák Tudományos Akadémia Habsburg Monarchia- és Balkán Kutató Intézetének munkatársa tanulmányában azt a művészeti stílusátalakulást vizsgálja, amelyet Bécsben a barokk és a rokokó helyére lépő új stílusok, vagy esetleg csak próbálkozásaik váltottak ki. *Gernot Mayer,* a bécsi egyetem művészettörténé-

sze pedig egyenesen a megújult Bécsről ír, elsősorban azokról a tervezetekről. amelyek a város modernizálását szolgálták (volna), de amelyeknek többsége nem valósulhatott meg. A székváros látványos megújulására csak a XIX. század közepén kerülhetett sor, amikor viszont – a megújulással szemben kibontakozó – váratlan nosztalgia ébredt a régi Bécs iránt.

A kötet második nagy egységébe (Publicisztika és nyilvánosság) hat tanulmány került. Témájuk persze így is meglehetősen sokrétű, hiszen a közvéleményt befolyásoló különféle akciókat sokféle formában lehet megközelíteni. *Franz M. Eybl* (neve és munkahelye sajnos hiányzik a kötet szerzőit felsoroló listáról) a II. József trónra lépésével kibontakozó röplap áradatról, illetve annak hatásáról írt, beleértve az általuk kiváltott vélemény háborút is. *Susana Zapke*, a bécsi Zenei és Művészeti Magánegyetem professzora a Práter parkjának a nagyközönség előtt történt 1766-i megnyitását a közvélemény megnyilvánulása új fórumának tekinti. *Gernot Waldner,* a Bécsi Egyetem Germanisztikai Intézetének munkatársa a hivatali nyelv II. József korabeli megújításának az adminisztrációra gyakorolt sok évtizedes hatását vizsgálta. *Johannes Frimmel,* a Ludwig Maximilian Egyetem (München) Könyvészeti Centrumának professzora a hivatalos bécsi könyvkiadók védekezését a riválisa, ma talán kalóz kiadványoknak is nevezhető produktumokat megjelentető könyvkiadók felületes, pontatlan kiadványaival szemben. A zenebarátok számára különösen érdekes lehet *Martin Eybl,* a bécsi Zene- és Alkalmazott Művészetek Egyeteme professzora tanulmánya, amelyben arról ír, hogy a bécsi jakobinus perek hatása a zenei életet kevésbé korlátozta, mint az irodalomét és az előadások, mint találkozási lehetőségek a hallgatóság eszmecseréjét is elősegítették. A zenét kedvelők készsége olyan intézmény alapításában is szerepet játszott, mint az azóta is fennálló Zenebarátok Társasága (1812/1813). Az egységet

Daniel Ehrmannak, a Bécsi Egyetem Germanisztikai Intézete munkatársának a nagyváros szintjeiről írt tanulmánya zárja, amelyben a kortársak által amorf tömegnek tekintett lakosság differenciáltságára hívja fel a figyelmet.

A harmadik nagyobb rész (ugyancsak hat tanulmánnyal) a Kapcsolatok és hálózatok címet viseli. Helyet kapott benne *Daniel Fulda*, a Halle-Wittenbergi Egyetem Germanisztikai Intézetének professzora tanulmánya arról, hogy miként juthatott Bécsnek – némileg meglepő módon – „üres tér" Franz Anton Schrämbl könyvkiadó térképén és kiadványaiban. *Mathias Mayer,* az Augsburgi Egyetem professzora a weimari, a korabeli irodalom és tudomány nagyjainak kéziratait publikáló Prometheus Zeitschrift eddig lebecsült bécsi hatásáról ír. A *Tilman Venzl* (Ludwig Maximilian Egyetem, München, Germanisztikai, a Német, mint Idegennyelvi Tanszék), és *Benedikt Leßmann* (Zene- és Színházművészeti Főiskola, Lipcse) szerzőpáros pedig arról, milyen (eddig szintén lebecsült) szerepet játszott Mozart Szöktetés a szerájból című operája (a korban egyébként a szerző legsikeresebb színpadi darabja) közönségsikerében a Singspiel hagyományoknak a zenében előtérbe helyezésén túl a cselekményben a szövegíró, az ifjabb Stephanie színpadi tapasztalata, gyakorlata. Az egység további három tanulmánya (*Lydia Rammerstorfer*: A harag szüli a verset. Juvenalis szatírájának utánzása, *Elisabeth Grabenweger*: Felforgató becsületesség? Caroline Pichler sikeres szerzősége, valamint *Wynfrid Kriegleder*: Joseph von Hormayr aktivitása és hálózata 1800 és 1820 között) a korabeli bécsi irodalmi élet eddig ugyancsak kevésbé szereplő szerzőivel vagy konfliktusaival foglalkozik. Mindhárom szerző bécsi egyetemi oktató.

A negyedik rész (ezúttal is hat tanulmánnyal) az egyszerű nagyvárosi kultúra címet viseli. Első tanulmánya (*Melanie Unseld*, a bécsi Zene- és Alkalmazott Művészetek Egyeteme

professzora: Most jönnek divatba a mórok, Fekete emberek ábrázolása a bécsi színpadokon 1800 körül) ma is vitatott témát feszeget. 1800 körül számos osztrák színpadi szerző szerepeltetett művében (legyen az dráma, paródia, balett, opera stb.) színes bőrű embereket, különféle, szimpatikus, vagy kevésbé megnyerő jellemvonással. Megjelenítésük és egyúttal értékelésük egységes megítélésére persze a korban nem kerülhetett sor. *Eva Kernbauer* (Alkalmazott Művészetek Egyeteme professzora, Bécs) a városi teret, mint a művészeti nyilvánosság és a művészeti viták helyszínét vizsgálja 1800 körül. Megállapítja. hogy míg Nyugat nagy metropoliszaiban ennek kibontakozása nagyjából töretlen volt, addig Bécsben a cenzúra, a Szépművészeti Akadémia közömbössége, valamint a folytonos háborús fenyegetettség nagyban gátolta ezt. *Norbert Bachleitner* (Bécsi Egyetem, Összehasonlító Irodalmi Tanszék) Divat, Monarchia – modern Metropolisz? Bécs két weimari divatlap tükrében című tanulmányában éppen azt vizsgálja, hogy mennyiben volt tekinthető ez a Bécs metropolisznak. Megállapítása szerint, bár az átlagemberek öltözködésében a barokk díszítéseket kezdte kiszorítani a polgári ízlés, addig a bécsi kongresszusra érkező előkelőségek továbbra is a régi luxusukkal tűntek ki. *Matthias Johannes Pernerstorfer* (Don Juan Archívum, Bécs) a katolikus szellemiség és vallásgyakorlás sokoldalúvá válására világít rá. *Johann Sonnleitner,* a Bécsi Egyetem Germanisztikai Intézetének professzora a napóleoni háborúknak a bécsi színpadokon való megjelenítéséből arra a következtetésre jut, hogy a színpad bizonyos értelemben a gallofóbia, azaz a Napóleon-ellenesség kifejezőjévé vált. A színház, pontosabban a társadalom és a színház viszonya a témája *Matthias Mansky*, a salzburgi Paris Lodron Egyetem oktatója tanulmányának is, amelyben a társadalom különféle rétegeinek igényeit kifejező darabok (és azokra specializálódott színházak) kialakulásra hívja fel a figyelmet.

A további egységek talán inkább a kiadvány folyóirat-jellegh-ez való közelítését erősítik meg, a magyar olvasó számára nem egyszer meglepő, sőt rokonszenves módon. *Franz L. Fillafer* a XVIII. század történetének kiváló angol művelőjéről, Derek Bealesről (1931–2023) emlékező nekrológjában kiemeli, hogy a brit tudós a felvilágosodásnak a Habsburg Monarchiában ter-jedő eszméit nem szűkítette a széles körben elterjedt „franko-centrikus" változatra. II. Józsefről szóló kétkötetes monográfiája nyomozó hajlamával, a részletek pontosságával és a felfedezé-sek örömével tűnik ki. A Habsburg család levelezésének *Alfred Arneth* által kiadott lojális gyűjteménye hagyományát *Marczali Henrik* II. József monográfiájának vonásaival tudta átfésülni. Fillafer kiemeli, hogy Beales milyen érzékletesen tudta ábrá-zolni a császár érzelmeit édesanyjához, Mária Teréziához, s hogy – egy személyes beszélgetés tanulsága szerint – Józsefről írt monográfiájának első kötetét Contra Matrem (Szemben az anyával), míg a másodikat a Contra Mundum (Szemben a világgal) címmel szerette volna kiadni, hogy azután a kiadó kérésére az első kötet a Mária Terézia árnyékában, a második már az angol nyelvű Szemben a világgal (Against the World) címmel jelenjen meg. Konzervatív világnézete nem tudta meg-akadályozni, hogy ne legyen önálló gondolkodó, ne lépjen fel a történetírás kreatív kezdeményezőként, és ne tépjen szét szinte jókedvvel, akár tunyaságból meggyökeresedett dogmákat. Ez tette gyakori recenzióíróvá. Megértette az osztrák történelem kisugárzását, ami témáját régiók feletti vállalkozássá emelte. Az emlékező különös hangsúlyt tulajdonít annak, hogy hogyan járultak hozzá az 1971 és 1985 között, a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt Mátrafüreden rendezett felvilágosodás konferenciák – amelyeknek rendszeres meghívottja volt –, a brit tudós Habsburg Birodalomról alkotott képe „decentralizá-lásához", azaz ahhoz, hogy a bécsi kormányszervek sokszor

elfogult álláspontján túl a helyi jelenségeket is figyelembe vegye. (A recenzió megemlíti, hogy milyen nagy hatást gyakorolt rá a váci székesegyház, amely klasszicista stílusával messze megelőzte a barokkhoz ragaszkodó ausztriai ízlést.) A mátrafüredi konferenciák következtében léphetett szoros barátságra H. Balázs Éva professzorasszonnyal és Kosáry Domokossal.

Az utolsó egységben öt recenziót találhatunk. Az ismertetett könyvek témája már nem feltétlenül szűkül Bécsre, de megmarad a XVIII. századnál. A könyvek nyelve sem feltétlenül német, akad köztük görög, angol és olasz. Szerzőik sem feltétlenül osztrákok vagy németek, bár a kötet végén található, a szerzőket bemutató lista nevüket és munkahelyeiket már nem tartalmazza.

És még egy dicsérendő megoldás. Bár az egyes tanulmányokat nem követi idegen nyelvű összefoglaló, a kötet végén együtt találhatjuk az összes (kizárólag német nyelvű) tanulmány angol nyelvű összefoglalóját.

A Bécs 1800 körül kötet a történetírásban eddig periférikusan kezelt témák újszerűségével, szaktudósok által történt kifejtésük alaposságával méltán keltheti fel nemcsak minden olvasónak, hanem az adott történelmi részterület hazai kutatóinak az érdeklődését is. Persze a korszak irodalmi, művészeti, zenei stb. viszonyainak kutatása nálunk is sok szép és érdekes eredményt hozott, és az is igaz, hogy ezek jó része a társ-fővároshoz, Pest-Budához kapcsolódott, de remélhetőleg a jelen kötet inspirálni fogja a hazai kutatókat a további kutatásokra.

Wien um 1800. Eine Großstadtkultur im historischen Umbruch Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich. [Bécs 1800 körül. Egy nagyvárosi kultúra történelmi változásban. A tizennyolcadik század és Ausztria]. Lydia Rammerstorfer, Gernot Waldner, Norbert Christian Wolf (Hg.) Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts Band 39. Bőhlau Verlag, Wien, 2024. 578 o.

ifj. Barta János

Konfliktus és politikai kultúra a XVIII. századi Nagy-Britanniában

Monika Barget történész új monográfiája a brit történelem egyik legtöbbet vizsgált, mégis sokszor szűken értelmezett korszakához nyúl vissza: a XVIII. század politikai és társadalmi átalakulásaihoz. A szerző célja nem az eseménytörténet puszta rekonstrukciója, hanem annak bemutatása, hogy a különféle konfliktusok, felkelések és lázadások milyen módon formálták – sőt, alakították át – a politikai kultúra fogalmát és működését a szigetországban. A kötet középpontjában az a kérdés áll, miként válik a konfliktus – legyen szó akár fizikai erőszakról, akár szimbolikus ellenállásról – a politikai reflexió és részvétel eszközévé. A szerző központi tézise szerint e konfliktusok – bár természetükből kifolyólag elsősorban destruktívak – idővel konstruktívan formálták a politikai eljárásokat és a nyilvános diskurzust. Barget munkájának jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy kommunikációtörténeti szempontból újragondolja a felkelések, lázadások és különböző ellenállások történeti szerepét Nagy-Britanniában, és olyan összefüggésekre mutat rá, amelyek ma is relevánsak lehetnek az állampolgári részvétel és a hatalmi viszonyok elemzése szempontjából.

A kötet szerzője, Monika Barget a Maastrichti Egyetem Történelem Tanszékének adjunktusa, kutatási profilját elsősorban a kora újkori politikai kultúra, valamint a történeti vizsgálatokban alkalmazott digitális kutatási módszertan integrált haszná-

lata határozza meg. Legújabb monográfiája – amely a Bloomsbury Academic *Cultures of Early Modern Europe* sorozatában jelent meg 2023 októberében *Uprisings in Eighteenth-Century Britain: Mediation and the Transformation of Political Culture* címmel – a XVIII. századi brit történelem újraértelmezésére vállalkozik. A kötet fókuszában nem csupán a politikai intézményrendszer fejlődése áll, hanem annak társadalmi beágyazottsága, kommunikációs hálózatai és konfliktuskezelési gyakorlatai is. Barget újszerű nézőpontból közelít a korszak felkeléseihez és lázadásaihoz: nem pusztán eseménytörténeti szempontból vizsgálja, hanem politikai kultúrateremtő folyamatokként értelmezi azokat. Részletes, jól strukturált elemzése öt kulcsszereplői kategória – uralkodók, parlamenti szereplők és pártok, vallási közösségek, katonai és paramilitáris erők, valamint a „nép" – mentén tárja fel, miként alakították e társadalmi csoportok saját nyelvi és kommunikációs stratégiáikat különböző ellenállási szituációkban.

A XVIII. századi Nagy-Britannia politikai kultúráját folyamatos dinasztikus, vallási és társadalmi átrendeződések formálták. A Stuartok elűzését követő, ún. „dicsőséges forradalom" (*Glorious Revolution*, 1688–1689), majd pedig a Hannover-ház trónra lépése (1714) új legitimitási diskurzusokat indított el. A viszonylagos vallási pluralizmus ellenére továbbra is számottevő katolikusellenes intézkedések (és érzelmek), a presbiteriánus–anglikán ellentétek,[1] továbbá például az ír terü-

[1] A XVII–XVIII. századi Anglia (1707-től Nagy-Britannia) egyház és állam közötti változó kapcsolatára, a korabeli politikai és vallási radikalizmus(ok) jellegére és a szigetország vallási konfliktusaira vonatkozóan lásd legújabban: Ollerton, Andrew: *The Crisis of Calvinism in Revolutionary England, 1640–1660: Arminian Theologies of Predestination and Grace* (Woodbridge: Boydell Press, 2023); Walsh, Ashley: *Civil Religion and the Enlightenment in England, 1707–1800* (Woodbridge: Boydell Press, 2024); Barber, Alex W. – East, Katherine A. (eds.): *Radical Ideas and the Crisis of Christianity in England, 1640–1740: The Politics of Religion* (Woodbridge: Boydell Press, 2024).

letek sajátos politikai helyzete mind hozzájárultak a társadalmi feszültségek növekedéséhez. Emellett az angol parlament hatáskörének bővülése, a választások körüli zavargások és a formálódó pártpolitikai struktúrák[2] is azt jelezték, hogy a politikai részvétel kérdése egyre égetőbbé vált a szigetországban. E komplex közegben különösen fontos megvizsgálni, hogyan jelentek meg és artikulálódtak a társadalmi ellenállás formái, és miként reagált ezekre a központi hatalom.

A monográfia bevezető fejezetének fő célja a téma teoretikus alapjainak lefektetése, továbbá a forrásadottságok bemutatása és a terminológia tisztázása, rámutatva a XVIII. századi politikai kommunikáció sokféleségére: pamfletek, prédikációk, petíciók, kéziratos felhívások, falfirkák és újságok mind szerepet játszottak a társadalmi részvételben. Barget hangsúlyozza, hogy a konfliktus – akár fegyveres, akár szimbolikus – nem pusztán destruktív elem, hanem a politikai rendszer reflexióját és adaptációját kiváltó tényező. A szerző célja nem csupán a történeti események feltérképezése, hanem annak bemutatása, hogyan formálódik a politikai kultúra a társadalmi részvétel és kommunikáció révén. Barget a XVIII. századi brit birodalmat a „belső konfliktusok menedzselésének" esettanulmányaként tárja elénk, ahol a különböző lázadások és az azokat megelőző és kísérő diskurzusharcok strukturáló szerepet játszottak az állami intézményrendszer fejlődésében.

Ahogy azt említettem, az első fejezet átfogó képet nyújt arról is, hogy pontosan milyen médiumokon keresztül zajlott e hatékony politikai kommunikáció. A nyomtatott sajtó mellett a kéziratos petíciók, falfirkák, nyilvános beszédek és vallási pré-

[2] Max Skjönsberg új monográfiájában bizonyítja, hogy a párt, mint ideológiai egység eszméje nem tisztán XIX–XX. századi jelenség, hanem brit példákat tekintve egészen a XVIII. századig visszavezethető; lásd: Skjönsberg, Max: *The Persistence of Party: Ideas of Harmonious Discord in Eighteenth-Century Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).

dikációk is kulcsfontosságú szereplők voltak a politikai térben. A szerző például kitér arra, hogy az 1788. évi glasgow-i katolikusellenes zavargásokat megelőzően névtelen pamfletek és röplapok járták be a várost, amelyek jelentős szerepet játszottak a városi tömeg és a lakosság hangulatának általános formálásában. Arra is hatásosan rámutat az elemzés, hogy a média nem pusztán események krónikása, hanem azok létrehozója is lehet. Emellett figyelemre méltó a konfliktusfogalmak nyelvi és társadalmi beágyazottságának elemzése; a különféle elnevezések (*riot*, *rebellion*, *insurrection* stb.) eltérő legitimációs kereteket tükröztek, és meghatározták a hatalmi válaszreakciók jellegét is.

Barget munkája nem csupán tartalmi, hanem módszertani szempontból is korszerű és figyelemre méltó. A szerző a hagyományos narratív források – így például pamfletek, parlamenti viták, egyházi szövegek – mellett széles körben alkalmazza a digitális bölcsészeti kutatás új eszközeit is, például hálózatelemzést és adatvizualizációt. E módszerek révén nemcsak a cselekvő szereplők közötti kapcsolatok válnak láthatóvá, hanem az is, miként alakult a (politikai) nyilvánosság földrajzi és társadalmi szerkezete. A kötet külön erőssége, hogy nem izolált epizódokat, hanem dinamikus struktúrákat mutat be, ezzel újraértelmezve az „alulról jövő” történelem kutatásának lehetőségeit.

A kötet második fejezete az uralkodók és nemesek politikai szerepének átalakulását vizsgálja. Ahogy jeleztem, az ún. „dicsőséges forradalom”, majd pedig a hannoveri dinasztia 1714. évi trónra lépését követően egyre inkább szükségessé vált a hatalom legitimálása, e legitimációs folyamatban pedig komoly szerepet játszott annak kommunikációs alapokra, illetve térbe helyezése. A felkelések – például a XVIII. század folyamán

fel-fellángoló jakobita lázadások[3] – nem csak politikai kihívást jelentettek, hanem lehetőséget teremtettek arra is, hogy a központi hatalom új szimbolikus eszközöket vessen be saját státuszának megerősítésére. Barget ennek kapcsán kiemeli, hogy a különböző közéleti rituálék és ceremóniák, valamint az azokat kísérő nyomtatott közlemények közvetlenül hozzájárultak a brit monarchia társadalmi térben történő újrapozicionálásához.

A kötet következő fejezetében a szerző a parlamenti struktúra és a pártok szerepének erősödését tárgyalja. A képviseleti intézmények a XVIII. század során új funkciókat kaptak: a társadalmi elégedetlenség csatornáiként kezdtek működni. Különösen érdekesek ebből a szempontból a választási zavargások és a politikai agitációval kísért tüntetések, amelyek során a sajtó és a nyilvános fórumok közvetítő szerepe megnőtt. Barget hangsúlyozza, hogy a parlament nem csupán a törvényhozás terepe volt, hanem diszkurzív tér is, ahol olyan új konfliktuskezelési formák születhettek, mint például a petíciós kultúra.

A szerző ezt követően a vallási vezetőknek és közösségeknek a politikai kultúra formálásában betöltött szerepét tárgyalja. Ahogy arra e negyedik fejezet részletesen kitér, az anglikán dominancia mellett továbbra is jelen lévő katolikus, továbbá az egyéb protestáns (így főként a presbiteriánus és az unitárius) közösségek is mind saját(os) politikai nyelvezetet alakítottak ki. A Gordon-lázadások (*Gordon Riots*, 1780) részletes elemzése különösen erős példája annak, hogyan kapcsolódik össze vallási konfliktus, politikai nyilvánosság és társadalmi mozgósítás. Barget rámutat, hogy az ilyen és ehhez hasonló lázadásokat nem pusztán a katolikus emancipációs törvénytervezet váltotta ki, hanem egy előre felépített kommunikációs kampány is.

3 A korabeli jakobitizmusról legújabban lásd: Davis, Leith: „Jacobitism and Cultural Memory, 1688–1830", in *Elements in Eighteenth-Century Connections* (Cambridge: Cambridge University Press, 2025), DOI: https://doi.org/10.1017/9781108986441, kiemelten: 18–39.

A tüntetések gyorsan erőszakba torkolltak, templomok és otthonok váltak célponttá, a rendőri és katonai beavatkozás késlekedése pedig csak fokozta a társadalmi nyugtalanságot. A szerző különösen érzékletesen mutatja be, hogy a felkelés utóéletében hogyan jelent meg a nyilvános narratíva: ki volt a „nép", ki a „csőcselék", és milyen erkölcsi, illetve politikai ítéletek születtek a lázadásokkal kapcsolatban. E fejezet egyértelmű erőssége, hogy a különböző vallásos diskurzusokat nem izolált szféraként, hanem szervesen integrálódott politikai kommunikációs mezőként mutatja be.

Az ötödik fejezet alapvetően a hadsereg, a milíciák, valamint az olykor felfegyverzett civilek politikai szerepét elemzi. A milíciák nemcsak az állam rendfenntartó eszközei voltak, hanem az állampolgári részvétel formáivá is váltak. Barget egyik erőteljes példája a londoni ún. Calico-lázadások (*Calico Riots*, 1719–1720), amelyek során textilipari munkások tiltakoztak az indiai pamutáruk beáramlása ellen. Az ilyen és ehhez hasonló események nemcsak (nemzet)gazdasági, hanem identitáspolitikai konfliktusokként is értelmezhetők. A szerző szerint a katonai jelenlét szimbolikája sokszor túlmutatott az erőszakos beavatkozáson: az állam performatív jelenlétévé vált a nyilvánosságban.

Ahogy az köztudott, a XVIII. század folyamán a „nép" fogalma egyre differenciáltabbá vált, és megjelent a közvélemény mint politikai tényező. A (politikai) médiában megjelenő vélemények fokozatosan legitimitást nyertek, és a társadalmi elégedetlenség kifejeződéseinek formái új intézményes kereteket nyertek (vö. például petíciók, tüntetések, sajtóviták). A kötet hatodik, egyben utolsó fejezete ennek mentén a társadalom „alsóbb" rétegeinek, azaz a „népnek", illetve a „tömegeknek" a politikai szerepvállalását, valamint általában véve a (politikai)

közvélemény jelentőségét vizsgálja.[4] Barget hatásosan rámutat arra, hogy a nép nem pusztán a politikai események tárgya, hanem aktív formálója is volt a korszak brit politikájában; a közvélemény – részben a sajtón keresztül – önálló politikai tényezőként kezdett funkcionálni. A fejezet kiemeli például a St George's Fields-i mészárlás (*St George's Fields Massacre*, 1768) példáját, amikor a hadsereg a tiltakozók közé lőtt, és az eseményt a közvélemény „mészárlásként" tartotta számon. Ez a narratívaformálás döntően befolyásolta az állami intézkedések utólagos társadalmi értelmezését.

Barget monográfiájának aktualitása leginkább abban rejlik, hogy a XVIII. századi brit belpolitikai konfliktusok elemzése izgalmas hidat képez a XIX–XX. század forradalmi és demokratizálódási folyamatai felé. A társadalmi részvétel, a politikai nyilvánosság és a közvélemény szerepe, amely Barget munkájában központi szerepet kap, a modern tömegdemokráciák alapköveként jelent meg a XIX. század folyamán, és a XX. században olyan formális intézmények révén szilárdult meg, mint a szabad sajtó, a választójog vagy a politikai pártok. A monográfiában vizsgált konfliktuskezelési és kommunikációs mintázatok – mint például a tiltakozások medializálása (azaz a tiltakozások kommunikálása és nyilvánosságban való megjelenítése) a hatalmi narratívák megkérdőjelezése vagy az állampolgári részvétel alternatív csatornái – napjaink politikai kultúrájában is meghatározóak. A közösségi média korában

[4] A „nép" fogalmának korábbi, XVI–XVII. századi vizsgálatára, szintén angol példákkal élve, lásd legújabban: Cuttica, Cesare – Peltonen, Markku (eds.): *Democracy and Anti-Democracy in Early Modern England 1603–1689* (Leiden–Boston: Brill, 2019), kiemelten: 66–109.; Cuttica, Cesare: *Anti-Democracy in England 1570–1642* (Oxford: Oxford University Press, 2022), illetve Rigó Balázs recenzióját Cuttica 2019-ben megjelent monográfiájáról: Rigó, Balázs: „A hatalom szirénhangjaitól annak édes mézéig – Anti-demokrácia a kései Tudor- és a korai Stuart-korban (1570–1642) – Cesare Cuttica művéről", *Jogelméleti Szemle*, 2024/4. szám, 253–259. DOI: https://doi.org/10.59558/jesz.2024.4.253.

újraéledő társadalmi megosztottság mentén szerveződő tiltakozások, illetve az állam és polgár kapcsolatának újratárgyalása mind olyan kérdések és jelenségek, amelyek párhuzamba állíthatók a XVIII. századi előképekkel. Barget munkája tehát nem csupán történelmi rekonstrukció, hanem gondolati iránytűként is szolgálhat napjaink társadalmi folyamatainak és mozgásainak mélyebb megértéséhez.

Ahogy az a kötet konklúziójában is elhangzik, a XVIII. századi brit birodalom belső konfliktusai nemcsak instabilitást eredményeztek, hanem a politikai kultúra differenciálódását, az intézményes kommunikáció fejlődését és a részvételi mechanizmusok kiszélesedését is előmozdították. A szerző állítása szerint a konfliktusok alapvetően nem a rendszer hibái, hanem annak szerves részei és alkotóelemei voltak, amelyek által lehetővé vált az önreflexió és a megújulás. A kötet egyik fő megállapítása tehát, hogy a XVIII. századi lázadások – bármennyire destruktívnak tűntek – hozzájárultak a politikai kultúra fejlődéséhez. A konfliktusok hatására javult a politikai eljárások átláthatósága, nőtt a nyilvánosság szerepe, és új kommunikációs minták alakultak ki.

Mindezek ellenére a kötet egyik vitatható eleme, hogy a szerző a konfliktusokat szinte kizárólag a társadalmi és politikai fejlődés motorjaként értelmezi, miközben azok destruktív, destabilizáló aspektusai csak marginálisan jelennek meg Barget narratívájában. Elemzésének hangsúlyozottan konstruáló szemlélete – miszerint a lázadások hosszú távon pozitív politikai és kommunikációs átrendeződéseket generálnak – olyan történeti narratívát közvetít, amelyben a társadalmi ellenállás formái a politikai modernitás szükségszerű lépcsőfokaiként jelennek meg. Ez a megközelítés értékes távlatokat nyit a politikai kultúra dinamikus és részvételközpontú elemzése felé, ugyanakkor felveti annak kérdését, hogy meny-

nyiben képes figyelembe venni az erőszakos cselekedetek rövid távú társadalmi traumáit, a peremhelyzetbe szorult szereplők perspektíváit, vagy épp a konfliktusok eszkalálódásának történelmi veszélyeit. A kötet egyértelműen értelmezési keretként használja a konfliktusok pozitív, formáló erejét, ami időnként erőteljes társadalomelméleti (esetlegesen baloldali strukturális) optikát tükröz, amely vitatható lehet – főként, ha elmosódik a határ a normatív és az analitikus állítások között. Ennek kapcsán kisebb hiányérzetet kelthet, hogy a kötet elsősorban Anglia és Skócia példáira koncentrál, miközben a brit birodalom más – például ír vagy gyarmati – térségeinek sajátos konfliktusdinamikái kevésbé kerülnek reflektorfénybe.

Monika Barget munkája ennek ellenére is újszerű szemszögből közelíti meg a korabeli politikai változásokat: nem az események, hanem a társadalmi kommunikáció és politikai jelentésformálás kereteiben vizsgálja a XVIII. századi brit lázadások és felkelések történetét. A kötet stílusa tudományos igényű, mégis közérthető. A gazdag forrásanyag és a szerző által hozott példák sokszínűsége különösen értékessé teszik a munkát, amely hasznos olvasmány lehet nemcsak történészek, hanem a kommunikációtudomány, a vallástörténet vagy éppen a digitális bölcsészet iránt érdeklődők számára is. Barget monográfiája illeszkedik a XVIII. századi brit történelem kutatásának azon újabb irányzataihoz, amelyek a politikai kultúrát nem elsősorban jogi vagy intézménytörténeti fogalomként, hanem mediált – azaz a nyilvánosság és a média által, továbbá társadalmilag konstruált – jelenségként értelmezik. A kötet ilyenformán jól illeszkedik például Edward Thompson, Linda Colley, Tim Harris vagy Jason Peacey releváns munkáihoz,[5] miközben sajátos módszertana révén újító jellegű, így

[5] Lásd többek között például: Thompson, E. P.: *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth: Penguin, 1980; első kiadás: London: Victor Gollancz Ltd, 1963); Colley, Linda: *Britons: Forging the Nation 1707–1837* (New Ha-

méltán válhat referenciaponttá a (kora) újkori politikai kultúra kutatói számára.

Monika Barget: *Uprisings in Eighteenth-Century Britain: Mediation and the Transformation of Political Culture.* [Felkelések a tizennyolcadik századi Nagy-Britanniában: közvetítés és a politikai kultúra átalakulása]. Bloomsbury Publishing, London, 2024. 240 o.

Schvéd Brigitta

ven–London: Yale University Press, 1992); Harris, Tim: *Revolution: The Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720* (London: Penguin,2007); újabban pedig lásd többek között például: Peacey, Jason: *Print and Public Politics in the English Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015). Thompson munkája a brit társadalomtörténeti kutatások egyik alapművének számít mind a mai napig, amelyben „alulnézetből" mutatja be a szerző, hogyan szerveződött politikailag az angol munkásosztály a XVIII–XIX. század fordulóján; ahogy Thompson munkájában, úgy Barget elemzésében is kulcsfontosságú a „tömeg", a „nép" politikai cselekvőként történő bemutatása. Colley hivatkozott monográfiája szintén klasszikus a brit nemzeti identitás kialakulásáról, különös tekintettel a vallások, a háborúk és a politikai reprezentáció szerepére. Colley kiemeli a kollektív emlékezet és a nyilvános tér konstruálását, amely szorosan kapcsolódik Barget közvéleménnyel és kommunikációval kapcsolatos megfigyeléseihez. Harris szintén jól ismert munkája azt mutatja be, hogyan alakult át a brit monarchia és politikai rend az ún. „dicsőséges forradalom" és az utána következő politikai válságok során. Kiemelten tárgyalja a kialakuló pártpolitizálás, a közvélemény és a vallási konfliktusok szerepét, amelyek, – ahogy azt láthattuk –, mind központi elemei Barget elemzésének is. Peacey hivatkozott monográfiájában pedig azt vizsgálja, hogyan formálta a nyomtatott média a politikai részvételt és a nyilvánosságot az angol polgárháború és a restauráció idején, erős módszertani párhuzamokat mutatva Barget politikai médiával kapcsolatos megközelítésével.

Bevándorlás az Amerikai Egyesült Államokba – veszély vagy lehetőség?

Régi tétel az amerikai történelmet illetően, hogy az Amerikai Egyesült Államok bevándorlók országa. Noha maga a kifejezés az utóbbi hatvan évnek a terméke, jól rámutat arra a történelmi ívre, hogy az észak-amerikai angol kolóniákba megalakításuktól kezdve folyamatosan érkezett utánpótlás Európa más nációiból. Az persze megítélés kérdése, hogy kiket tekintünk telepeseknek és kiket bevándorlóknak. Két értelmezés feszül ugyanis egymásnak. Az egyik szerint a tizenhetedik században érkező és túlnyomó többségben angol telepesek azzal a céllal érkeztek az Újvilágba, hogy közösséget és új társadalmat alapítsanak. Ők nem egy meglévő országba érkeztek, aminek törvényeit és kultúráját átvették volna, amibe be kellett volna integrálódniuk, hiszen a területen élő több száz indián törzs maximum laza szövetségben élt egymással, és nem volt európai értelemben központi irányítás alá eső államszervezet. Tehát ezen nézőpont támogatói telepeseket látnak a korán érkezőkben, akik egy új társadalmi normát és rendet építettek fel, amihez csatlakoztak később az újonnan érkezők, s őket már bevándorlónak lehet tekinteni. Ezzel a konzervatív felfogással szemben helyezkedik el az a liberálisabb szemlélet, miszerint mindenki bevándorló az Egyesült Államokban. Az külön kérdés, hogy mindkét tábor például hová helyezi a földjüktől megfosztott és sokáig politikailag teljesen elnyomott indián őslakosokat. De függetlenül attól, ki melyik

nézőpontot képviseli, az tagadhatatlan, hogy a több évszázados népességmozgás az angol gyarmatokra, majd az Egyesült Államokba hosszútávon jelentős változásokat hozott annak kulturális életében. Idővel kiderült, hogy az „olvasztótégely" metafora tökéletlenül írja le a bevándorlók asszimilációs készségét, még akkor is, ha elsősorban európai bevándorlókról beszélünk.

A huszadik század folyamán drámai változások történtek az USA-ba irányuló bevándorlás terén. Miután számos dél-, közép- és kelet-európai bevándorló érkezett, az amerikai Kongresszus az első világháború után megszigorította a beléptetés szabályait – kvóta rendszert vezetett be –, amely jelentősen visszaszorította a „nem kívánatos" országokból érkező emigránsok számát. 1965-ben azonban a törvényi szabályozásban liberális változás lépett életbe, amelynek egyik nem várt és nem szándékolt eredménye az lett, hogy meredeken megemelkedett a Latin-Amerikából és Ázsiából érkező bevándorlók száma. Mára ott tartunk, hogy az elmúlt több mint fél évszázad liberális bevándorlási politikájának köszönhetően a mai amerikai lakosság körülbelül 14%-a külföldön született (a korábbi szigorú szabályozás idején ez az arány 1970-ig még az 5%-ot sem érte el), és ha a gyermekeiket is számoljuk, akkor ma a népesség egynegyede bevándorló. Noha a tizenkilencedik század végén és a múlt század elején már volt erre példa, akkor ezek a megoszlások túlnyomó többségében európaiakat jelentettek, így a faji megoszlás szinte változatlan maradt az alapító fehér emberekhez képest. Manapság azonban a bevándorlók majdnem kizárólagosan latin-amerikaiak, ázsiaiak vagy afrikaiak, amely jelentős változásokat okoz az Egyesült Államok faji összetételében, és mivel ez az embertömeg gyors ütemben érkezik egy alapvetően idegen kultúrából, beilleszkedésük sokszor problémákkal terhelt, és feszültséget szít a társadalomban. Nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedek egyik legkomolyabb belpolitikai ütközőpontja a bevándorlás kérdése,

és hogy a fehér lakosság körében egyre erősebb a bevándorláselleneség (amit például remekül lovagolt meg Donald Trump az 2016-os és 2024-es elnökválasztási kampányokban).

Ennek az érdekes társadalmi helyzetnek a különböző szempontjait vizsgálja *Nancy Foner* új könyve, aki a New York-i City University szociológusa, és már számos, díjjal jutalmazott könyvet írt, elsősorban az Egyesült Államokba tartó bevándorlás történelméről és annak társadalmi hatásairól. Itt ismertetett könyvében a szerző kitér a faji, a politikai, a gazdasági és a kulturális kérdésekre is, és megpróbálja megválaszolni, hogy a jelenlegi és folyamatosan változó új helyzetben milyen kihívásokkal kell az Egyesült Államok lakkosságának és intézményrendszerének szembenéznie. Mint Foner megemlíti, a XX. század elején érkezett európai bevándorlók – olaszok, lengyelek, zsidók és mások – néhány évtized alatt sikeresen integrálódtak az amerikai társadalomba. Nekik is kijutott a lenézésből és a másodrendű állampolgárságból, de az első világháború után lecsökkent az európaiak bevándorlása, ezáltal az integrálódással járó problémák mérséklődtek. Ráadásul ezen emigránsok többnyire fehér bőrszínük és nem utolsósorban a második világháborúban vállalt szerepüknek köszönhetően teljes jogú tagjai lettek az amerikai társadalomnak. Az utolsó lökést az 1960-as években tetőfokára hágó polgárjogi mozgalom adta meg, amely elsősorban az afroamerikaiakat, de velük karöltve más faji és politikai kisebbségeket is kedvezőbb helyzetbe hozott. Az ázsiaiak is folytonos diszkriminációnak voltak kitéve (az első faji alapú csoport, amelyet kizártak az USA-ba való bevándorlástól, a kínai volt 1882-ben), de napjainkra jóval kedvezőbb helyzetben vannak, a felsőfokú tanulmányok területén sikeresek, és sokan vegyesházasságokban oldódnak fel. Ám a COVID-19 okozta járvány is rámutatott, az ázsiai bevándorlók elleni gyűlölet ott lappang sok amerikaiban, és elég egy szikra a lángra lobbanáshoz.

Az afroamerikaikkal foglalkozó részben Foner kitér arra a társadalmi jelenségre, amely az ázsiai és hispán bevándorlók között is tapasztalható, nevezetesen az átfogóbb kategóriákon belüli elkülönülésre nemzeti hovatartozás és származás szerint. Hiszen az ezen térségekből érkezők nem feltétlenül érzik magukat egy népcsoportok felett átívelő, számukra mesterségesnek ítélt kategória tagjainak, hanem elsősorban hondurasinak, nicaraguainak és nem pedig hispánnak. Ugyanígy sokkal inkább kambodzsainak vagy vietnámiainak tartják magukat és nem egyszerűen ázsiainak. És nincs ez másképp a történelmileg leghosszabb ideig elnyomott faji kisebbség esetén sem. A rabszolgák utódaiból lett afroamerikaiak nem feleltethetőek meg az utóbbi évtizedekben Afrikából érkezett bevándorlóknak. Noha egy faji csoportnak nevezhetők, számos etnikai különbség és hatalmas történelmi tapasztalatbéli másság jellemzi az amerikai színesbőrű közösségeket. És hiába a rabszolgaság megszüntetésétől eltelt több mint másfél évszázad vagy az 1950–1960-as években kiharcolt polgárjogi sikerek, sok szempontból az Egyesült Államok számos helyén a változás néha kevéssé érzékelhető. A feketék még mindig a legkönnyebben megkülönböztethető „mások", és ha a bebörtönzöttek arányát vagy a rendőrségi fellépést tanulmányozzuk, megállapíthatjuk, hogy a faji megkülönböztetés nem szűnt meg Amerikában. És ebből a szempontból az utóbbi időben érkezett afrikai bevándorlók sem esnek más megítélés alá. Ahogy Foner fogalmaz, ők „ugyanannak a faji előítéletnek és kizárásnak az alanyai, a faji hierarchia legalján találják magukat, és nincs lehetőségük arra, hogy Amerikában teljesen meghatározzák saját identitásukat". (35. o.)

Foner ennek kapcsán joggal tér ki a fehérek által megélt változásokra. A fehér amerikaiak jelentős része – főleg földrajzi szempontból az ország centrális részében elhelyezkedő tagállamokban – félelemmel tapasztalja dominanciájuk relatív visz-

szaesését. A történelmi fehér többség mára 60% alatt van, és noha még mindig őrzi vezető szerepét, csak idő kérdése, hogy az uralkodó demográfiai trendek alapján az ország összlakosságát tekintve mikor szorul kisebbségbe a más bőrszínű lakosokkal szemben. Ez a fajta félelem azután politikailag felerősíthető, amely szintén közrejátszott Trump 2016-os és 2024-es választási sikereiben. Ez a fehér többség viszont meríthet a vegyesházasságok nagy számából, mert az ilyen családokba született gyerekek legtöbbször fehérnek minősülnek. A másik szempont, ami oldhatja a faji alapon való különbséget, az a gazdasági pozíció, a társadalmi ranglétrán a vagyon által elért hely. Ebből a szempontból bizonyos csoportok, például az ázsiaiak nagy része előnyökre tesznek szert.

Az elmúlt közel fél évszázad bevándorlásának számtalan nyoma van az amerikai társadalomban. Külön tematikus fejezet foglalkozik a nagyvárosi képpel: a bevándorlók legnagyobb hányada ugyanis a metropoliszokat keresi letelepedéséhez: a hagyományosan sok bevándorlót fogadó New York és Los Angeles mellett ilyen városok Chicago, Houston, Miami vagy Atlanta. Ráadásul, erős ellentétben a tizenkilencedik század végén megindult hullámmal, ezek a bevándorlók már nem a belvárosban telepednek le elsősorban, hanem inkább a külvárosi részeket frekventálják, mert itt találnak inkább munkalehetőséget és megfizethető lakhelyet. De nem csupán azzal jár ez a folyamat, hogy a nagyszámú városok megtartják, illetve növelik az ott élők számát (hiszen sok fehér „elmenekült" onnan az évtizedek során), hanem egyrészt lejjebb viszik az átlagéletkort, megfiatalítják a dolgozók átlagéletkorát, és szemben a közhiedelemmel, ezekben a nagyvárosokban tipikusan csökken a bűnözés is (ami eleve nem csupán a bevándorlókhoz köthető). Sőt, ez a nagyszámú új városi lakosság kiveszi részét a szolgálatásokból, új üzletágak létesítéséből, és ugyanakkor komoly fogyasztói réteget és

adózó tömeget is jelent. Noha feszültségektől sosem mentesek az ezirányú változások egyetlen közösségen belül sem, Foner amellett érvel, hogy gazdasági értelemben a városi környezet, de sokszor a vidéki is jobban jár a nagyszámú bevándorlóval. Ezeken a helyeken megjelennek az adott bevándorló közösség vallási és egyéb kulturális jellegének kézzelfogható jelei (templomok, étkezdék, vásárlóhelyek vagy iskolák), amelyek alapjában változtatják meg az érintett nagyvárosok arculatát. És akkor még nem beszéltünk a helyi rádió- és tv-csatornákról, melyek az adott bevándorló közösség nyelvén szólítják meg hallgatókat és nézőket (ami viszont a nemzeti egység képzete ellen hat).

A szerző külön fejezetet szentel az újkori bevándorlás gazdasági hatásainak. A bevándorlók nagy száma sok szempontból nyereség az amerikai gazdaságnak. Sokan közülük alacsony bérért olyan munkákat végeznek el, amelyeket egyrészt a „bennszülöttek" nem vállalnának, másrészt lehetővé teszi a régebben érkezettek számára, hogy magasabb kategóriába kerülhessenek, mert időt tudnak (tovább)képzésükre fordítani. De a több bevándorló több adóbevételt és nagyobb fogyasztást is jelent, ami szintén ösztönzőleg hat a gazdaságra. A közvélekedéssel szemben számos bevándorló saját vállalkozást nyit, és a társadalmi létrán elit szintnek számító besorolásba esik a jövedelme. Különösen a technológia területén számos innováció és találmány a jól képzett bevándorlókhoz kötődik (elsősorban az Indiából és Kínából érkezőkhöz), amely jelenség megint csak a hatékonyabb termelést segíti elő több szektorban, így segítve az amerikai gazdaságot. A több ember több otthont kíván, és ez áttételesen az építőiparnak, valamint további beszállítóknak megélhetést biztosít. Ezek mellett Foner megemlíti az élelmiszerláncokat és éttermeket, körömszalonokat és húsfeldolgozó üzemeket, hosszan citálja azokat a tanulmányokat, amelyek szerzői amellett kardoskodnak, hogy a bevándorlók csak minimális mértékben hatnak negatívan

az amerikaiak munkalehetőségeire (ebben a vonatkozásban is az aluliskolázott réteget említik), és összeségében hatásuk pozitív az amerikai gazdaságra.

A következő tematikus fejezet az amerikanizált bevándorló konyháról és művészetekről szól. A szerző itt is felhívja a figyelmet a bevándorlók hatására, amely az elmúlt évszázadokban formálta az irányadó amerikai étkezést. Sokszor tradicionálisnak gondolt amerikai ételek egyáltalán nem az amerikaiak konyhájából erednek, hanem különböző bevándorló csoportok hozták azokat magukkal. Elég a németek által meghonosított hamburgerre és hot dog-ra, a zsidók által elterjesztett *bagel*-re, az olaszok által kedvelt spagettira és pizzára, vagy a kínai konyha finomságaira gondolni. Ma több kínai étterem van az Egyesült Államokban, mint *McDonald's*, *Burger King* vagy *Kentucky Fried Chicken* együtt véve, és ennél még több a pizzát kínáló étterem, és akkor még nem beszéltünk a legújabb hullámról: a mexikói ételekről, mint a *salsa*, a *burrito* vagy a *taco*. A bevándorlók hatása tehát megkérdőjelezhetetlen az élet egyik legfontosabb területén, az étkezésben. Sokszor azonban ezek az ételek kapnak egy amerikai „gellert", így amerikanizálódik az eredeti olasz, kínai vagy mexikói étel, és ezáltal az amerikai konyha teljesen multikulturálissá vált a huszonegyedik századra. Az említett konyhák ínyencségei mellett természetesen ott vannak még az indiai, koreai, japán vagy más eredetű ételek. Amikor művészetekre gondolunk, elsősorban a popkultúra kerül terítékre. Itt is komoly változásokat figyelhetünk meg, amelyek szorosan összefüggenek az elmúlt néhány évtizedben végbement bevándorlással. Egyre több nem fehér amerikai kerül rivalda fénybe (és már az eredeti nevüket sem kell feltétlen megváltoztatni!). A megnövekedett latin-amerikai bevándorlók száma komoly piacot is jelent bizonyos televíziós sorozatoknak. Mivel a kapitalizmus profitérdekeltségű gazdasági rendszer, a folyamatosan

növekedő spanyolajkú bevándorlók száma növekvő piacot jelent ezen tv-showknak vagy rádiócsatornáknak. Emellett Foner megemlíti az irodalmat és a popzenét is, ahol vitathatatlanul nagy befolyásra tett szert a Karib-térség zenei világát megidéző vagy latin-amerikai gyökerekkel rendelkező popzene. Tehát egyre kevesebb olyan „sziget van" Délen és Nyugaton, ahol a „tősgyökeres" amerikaiak *beefsteak*et esznek és közben country muzsikát hallgatnak. A multikulturális hatás egyre jobban terjed Amerikában, állapítja meg a szerző.

Egy fontos vetülete ennek a multikulturális és bevándorló hatásnak a politika, azaz miként manifesztálódik az egyre több nem Amerikában született amerikai állampolgár politikai súlya az Amerikai Egyesült Államokban. Mint Foner jól bemutatja, a két nagy politikai párt Amerikában – a Republikánus és a Demokrata Párt – nagy utat tett meg az elmúlt közel száz évben. Míg annak idején a demokraták a szegényebb munkásokra támaszkodtak és az akkori kelet-, dél- és közép-európai másodgenerációs bevándorlókra számítottak támogatóként, addig manapság a republikánusok bázisát a kevesebb iskolát végzett konzervatív vidéki fehér népesség adja, míg a demokraták fő támasza a különböző kisebbségek és a magasan képzett fehér választóréteg. Ebben az elsősorban 1965 óta, és különösen 1990 után lezajlott bevándorlásnak nagy szerepe van. A vidéki, kevésbé képzett fehér lakosság egy jelentős része nagy vesztese lett ugyanis az 1990-es években nagy lendülettel kibontakozott globalizációnak, és sokuk a hátrányos változásért a színesbőrűek bevándorlását teszi meg bűnbaknak, amely vélekedést, közérzületet azután a politika meglovagol. Noha a bevándorlás-ellenességnek hosszú története van az Egyesült Államokban (gyakorlatilag a tömeges katolikus ír bevándorlással vette kezdetét az 1840-es években), az elnökök mindig próbálták elvenni az élét ennek a gyűlölködésnek, és csak kódolva beszélnek a „mások", az újon-

nan érkezettek miatti félelemről. Donald Trumppal ez a gyakorlat megváltozott. Ő volt az első elnök Amerika történelmében, aki nyíltan támadta a bevándorlókat, mert ezzel rájátszott a fehér többség nagy részének félelmeire, és tudatosan törekedett szavazataik megszerzésére. A szellem kiszabadult a palackból. Ugyanakkor jól megfigyelhető trend az is, hogy egyre több faji vagy etnikai kisebbségi háttérrel rendelkező személy képes választott politikai szerepet betölteni. Noha számarányuk nem tükrözi a valóságos népességbeli arányukat, csak idő kérdése, hogy még több bevándorló családból származó képviselőt válasszanak meg helyi, tagállami és szövetségi szinten. Az viszont nagy kérdés, hogy a bevándorló hátterű politikai szereplők jelenléte mennyire változtatja meg a jövőben a bevándorlás megítélését, az ahhoz fűződő félelmeket, előítéleteket.

Foner konklúziójában megjegyzi, hogy „minden jel arra utal, miszerint a különböző faji és etnikai háttérrel, de hasonló társadalmi státussal rendelkező szereplők közötti érintkezés csökkenti az előítéleteket, kevésbé konfliktusos, sőt sokszor kifejezetten békés, néha még belsőséges viszonyt is hoz létre". (166. o.) Foner könyve érdekes, sőt mondhatni izgalmas, hiszen annyira aktuális témával foglalkozik, amely egyébként nem csupán az amerikaiakat, de egyre jobban a nyugat- és lassan a kelet-európai országokat is érinti. És noha a két kontinensen a bevándorlásra adott válaszok nem lesznek teljesen azonosak, hasonlóságot biztosan fognak mutatni.

Nancy Foner: One Quarter of the Nation. Immigration and the Transformation of America. [A nemzet egynegyede. Bevándorlás és Amerika átalakulása]. Princeton, Princeton University Press, 2022. 223 o.

Peterecz Zoltán

A győzelem receptjei. Belga hagymaleves és patriotizmus a dél-afrikai konyhákban az első világháború idején

„Az vagy, amit megeszel", szól a közmondás, amelyet a leggyakrabban talán azért használunk, hogy utaljunk arra a szoros összefüggésre, amely az életmódunk, esetleg a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyünk és az általunk elfogyasztott ételek/italok között van. A reggelink, az ebédünk vagy az uzsonnánk viszont értékválasztásainkat is tükrözheti. Az étkezések rendje, a használható, illetve a tabunak számító alapanyagok stb., valamint a vallási, felekezeti hovatartozás korrelációi közismertek. A modern kor hozadéka, hogy politikai tettként is értelmezhetővé válik az, hogy mi kerül, vagy éppen mi nem kerül a tányérokba, bögrékbe és csészékbe. A nemzetté válás hozta el a nemzeti konyhát, a nemzeti specialitásokként azonosított (vagy éppen konstruált) étkeket, amelyek preferálásán keresztül (a viselethez hasonlóan) megélhető az adott etnikai közösséghez való tartozás, továbbá felmutatható a „minket" körbevevő csoportokhoz képest vett másságunk.

A táplálkozáskultúra és az identitás közti kapcsolat olyan kérdés, amelynek történeti, néprajzi és antropológiai aspektusait feltáró vizsgálatok mára számottevő mennyiségű szakirodalmat tettek le az asztalra. Ennek a területnek egyik nagyon izgalmas szelete a háborúk, a táplálkozás és a patriotizmus hármasának a kapcsolata. A londoni Imperial War Museum,

az Egyesült Királyság legjelentősebb hadtörténeti gyűjteményének előcsarnokában 2010-ben egy, hatalmas betűkből kirakott felirat orientálta a látogatókat az egyik tárlat irányába: „War shapes lives", azaz a háború életeket formál át. Az első világháború egyik fontos tapasztalata volt az, hogy a hadiesemények azoknak a hétköznapjait is átalakították, akik ugyan az egyik, vagy másik hadviselő ország állampolgárai voltak, de a fegyverropogástól távol éltek. Az első puskalövések előtti ellátási láncok megszűntek, vagy nagyon akadozva működtek, a tömeghadseregek táplálásának problémája és a jegyrendszer hamar éreztette hatását a civilek konyháiban. A harcok miatti nélkülözés, a különböző ínségételek, a hiányzó alapanyagok pótlására megszületett alternatívák nem ismeretlenek a XX. század történelme iránt érdeklődők számára. A háború, a konyha és a nemzeti érzés közti összefüggéseket viszont eddig kevesebb érdeklődés övezte. Ez hatványozottan igaz a téma egy rendkívül izgalmas, de mégis kevésbé kutatott forráscsoportjára, a háborús szakácskönyvekre. Ezek a kiadványok, egészen pontosan három dél-afrikai receptgyűjtemény áll *Sarah-Jane Walton 'Botha Cake' and 'Belgian Onion Soup:' Gendered Patriotism Through Three South African, First World War, Community Cookbooks* című tanulmányának a középpontjában.

A szerző a Leicesteri Egyetem oktatója, és a recenzió tárgyául szolgáló tanulmány tökéletesen illeszkedik eddigi munkásságába. Walton jelenlegi kutatásában dél-afrikai városokat (elsősorban Fokvárost) hasonlít össze a Brit Birodalom más domíniumainak és gyarmatainak fontos központjaival (például Bombay, Freetown és Melbourne) az első világháború rájuk gyakorolt hatásaira fókuszálva. A *'Botha Cake' and 'Belgian Onion Soup'* a Routledge Kiadó által gondozott The Journal of Imperial and Commonwealth History című folyóiratban jelent meg, amely a brit gyarmati múlttal foglalkozó kutatások fontos és patinás műhelye.

Ahogyan említettem, a tanulmány forrásbázisát három dél-afrikai szakácskönyv képezi: az 1915-ben megjelent *Wartime Cookery Book*, a szintén 1915-ös *The Overseas Contingent Fund Recipe Book* és a háború utolsó évében napvilágot látott *Paarl Cookery Book in Aid of War Funds*. Ezekhez az anyagokhoz Sarah-Jane Walton a National Library of South Africa fokvárosi fiókkönyvtárában végzett kutatásai során fért hozzá. A felsorolt receptgyűjteményeket a szerző alapvetően három szempont alapján vizsgálta, amelyek közül első helyen tartom fontosnak kiemelni a nők háborús szerepvállalásának kérdését. Walton álláspontja szerint a szakácskönyvek méltatlanul alulértékelt forrásai Dél-Afrika első világháborús történetének, pedig más területek, vagy más témák kapcsán folytatott kutatások már bizonyították, hogy izgalmas következtetéseket vonhatunk le ezeknek a dokumentumoknak a vizsgálatából. A tanulmány pozitív példaként hozza fel Susan Zlotnick munkáit, amelyek a curry receptek kapcsán rámutattak arra, hogy a viktoriánus sztenderdek alapján „erkölcsös brit nőre" komoly szerep hárult az „idegen domesztikálásában".

A háború következtében kibontakozó áruhiány a hadviselő felek állampolgárait innovációra kényszerítették. Az ellátási problémákra alternatívákat kínáló receptek az antant és a központi hatalmak országaiban is szép számban készültek.[1] A Dél-afrikai Unióban nem volt élelmiszerhiány, de az árak jelentősen megemelkedtek. A spórolásban segített a dél-afrikai háziasszonyoknak a három szakácskönyv, amelyek alapján lehetett például „hamis húsgombócot" készíteni, vagy mazsola és gyümölcsök héjának felhasználásával „olcsó süteményt" sütni, de a zsemlemorzsát tojással és sajttal összekeverve, némi formázást és panírozást követően lehetett „hamis báránybordaként" tálalni. A szakácskönyvek nem csak a ma-

[1] Az Egyesült Királyságban 1915 és 1918 között 750 ezer szakácskönyvet adtak el.

gas élelmiszerárak, hanem a központi hatalmak ellen folytatott harcban is segítették a dél-afrikai nőket. A háborúban résztvevő más országokkal szemben, a nők a Dél-afrikai Unióban nem dolgoztak a hadiipari termelésben. Azoknak, akik szerettek volna hozzájárulni országuk és a Brit Birodalom háborús erőfeszítéseihez, maradt az adakozás, az adománygyűjtés és a főzés. Ezeknek, a nagyon nőiesként címkézett területeknek a metszetében pedig ott vannak a Sarah-Jane Walton által elemzett szakácskönyvek.

A főzés és az adománygyűjtés kapcsolata a XX. század elejére már szinte az összes angolszász országban kialakult. Ebben oroszlánrésze volt a különböző egyházi szervezeteknek és az általuk szervezett jótékonysági rendezvényeknek. A különböző filantróp akciókban való részvétel, az adakozás nem csak és kizárólag a középosztályhoz vagy az elithez tartozó nők tevékenysége volt, hanem a munkásoké is. 1914 nyarán, a harcok kezdetével párhuzamosan ez a típusú aktivitás egybefonódott a háborús célokkal. A Brit Birodalom szerte indultak különböző gyűjtések Belgium támogatására, és ez a hullám természetesen Dél-Afrikát is elérte. A Wartime Cookery Book-ot a kötet szerkesztői és kiadói a németek által lerohant németalföldi állam megsegítésének szándékával állították össze. Ezt tükrözik a könyvben található receptek is, mint például a belga hagymaleves és a belga torta. A Wartime Cookery Book megvásárlásával és ezeknek a belga ételeknek az elkészítésével bármelyik dél-afrikai háziasszony részese lehetett a háborúnak, puska, vagy villáskulcs helyett fakanállal a kézben, illetve a lövészárok és a gyártósorok helyett, otthon a saját konyhájában.

A világháborús szakácskönyvek használatán keresztül nemcsak a belgákkal szemben táplált szolidaritás, hanem a patriotizmus is kifejezhetővé és megélhetővé vált. A tanulmányban bemutatott második fontos aspektus a dél-afrikai nemzeti identi-

táshoz és a helyi politikai viszonyokhoz kapcsolódik. Afrika déli része az első világháború kirobbanásakor egy mozgalmas másfél évtizeden volt túl. Az 1899 és 1902 közt lezajlott búr háborút követően a győztes britek felszámolták az afrikáner telepesek által létrehozott államok függetlenségét, és megkezdték ezeknek a területeknek a Brit Birodalomba történő integrálását. 1910-ben az elfoglalt búr köztársaságok és a térség brit gyarmatainak egyesítésével megszületett a Dél-afrikai Unió. A Kanadához vagy Ausztráliához hasonlóan széleskörű autonómiával rendelkező domínium társadalma meglehetősen heterogén képet mutatott, és számos törésvonal jellemezte, több, mint a birodalom más, hasonló státuszú területeit. Dél-Afrika lakosságának túlnyomó többségét feketék alkották. A fehér kisebbség zömében nem brit, hanem afrikáner volt, akiket megosztott többek közt az új berendezkedéshez, illetve Londonhoz való viszony. Az ezekből a nézetkülönbségekből fakadó konfliktusok a helyi politikai életet is nagyban alakították. 1914 őszén a búr háborús afrikáner katonai vezetők egy része a németek támogatásában bízva Manie Maritz irányításával fellázadt a kormány és a britek ellen, amely lázadást a dél-afrikai haderő –a szintén egykori búr tisztek, Louis Botha miniszterelnök és Jan Christiaan Smuts[2] vezetésével – gyorsan levert. Az ugyanebben az évben megalakult afrikáner nacionalista párt, a National Party ellenezte az ország belépését a háborúba, míg a kormányfő és a helyi politikai elit egy része lehetőségként tekintett a kibontakozódó globális konfliktusra. Botha és Smuts úgy vélték, hogy a Brit Birodalom iránti lojalitás demonstrálásán keresztül a Dél-afrikai Unió előtt megnyílhat az út az autonómia további szélesítéséhez és Német Délnyugat-Afrika megszerzéséhez. Mindezek mellett, az ország világháborús részvétele segítheti valamilyen közös dél-afrikai identitás, „dél-afrikanizmus" megteremtését. Arra gondolva, hogy az ANZAC (Australian and

[2] Botha a Dél-afrikai Unió első, Smuts a második miniszterelnöke volt.

New Zealand Army Corps) erők küzdelmei a háború különböző frontjain milyen mértékben járultak hozzá otthon az ausztrál és az új-zélandi nemzeti identitás erősödéséhez, ez a megközelítés nem volt alaptalan.

Sarah-Jane Walton úgy véli, hogy a patriotizmus népszerűsítésének szándéka könnyen kimutatható a tanulmány középpontjában álló források kiadása mögötti társadalmi hálózat vizsgálatán keresztül. Mind a három kötet közösségi szakácskönyv, azaz olyan recepteket tartalmaznak, amelyek nem egyvalaki kreációi, hanem egyfajta gyűjtés következtében kerültek a szerkesztőkhöz. Walton megvizsgálta azt, hogy kik vettek részt ebben a folyamatban. A Fokvárosban kiadott Wartime Cookery Book esetén leginkább a helyi brit középosztály volt a receptek elsődleges forrása, kiegészülve a szintén brit hátterű elit egyes tagjaival. Ebbe a körbe tartoztak a kötet előszavát jegyző *Mildred Anne Buxton* grófnő és a Fokvárosban szolgáló magas beosztású katonatisztek feleségei. A Paarl Cookery Book in Aid of War Funds-ban helyet kapott receptek beküldői közt megtalálhatjuk a fokföldi búrokat is. A birodalomhoz lojális briteknek, a kormányzat által képviselt irányvonalhoz közelálló afrikánereknek és az elit tagjainak, mint például Louis Botha miniszterelnök feleségének, *Annie Botha*-nak a receptjeiből áll a The Overseas Contingent Fund Recipe Book. Walton álláspontja szerint a szakácskönyvek felfedik a szerkesztők lokális és birodalmi kapcsolati hálóit. Beszédes például az a tény, hogy a kötetekben milyen jelentős a brit ételek száma, illetve a receptekkel közreműködők többsége angol eredetű nevet viselt. Walton feltételezése szerint főleg olyan nők és asszonyok vettek részt az ilyen akciókban, akiknek közeli hozzátartozója megjárta a frontok valamelyikét. Amennyiben pedig azt vizsgáljuk meg, hogy honnan érkeztek a receptek, akkor felülreprezentáltak az országnak és a nagyobb városoknak azon részei

és kerületei, ahol többségében britek vagy a birodalom iránt nyitottabb afrikánerek laktak, mint például Fokföld.

A szerző a tanulmány végén arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált szakácskönyvek fontos forrásai a térség első világháborús történelmének. Ezek a receptgyűjtemények jól tükrözik azokat a célkitűzéseket, amelyek mentén a Dél-afrikai Unió kormánya és a hozzá közeli elit a háborút kihasználva nemcsak a Brit Birodalmon belül akarta tágítani a mozgásterét, illetve az ország ellenőrzése alatt álló területeket tervezte gyarapítani, hanem a helyi fehér társadalom eltérő etnikai és kulturális háttérrel rendelkező, más nyelvet beszélő csoportjait szerette volna egy közös dél-afrikai identitásban összekovácsolni. Ráadásul a szakácskönyvek, illetve az, ahogyan a receptgyűjtemények megvásárlását összekapcsolták a karitatív gyűjtéssel, lehetővé tette, hogy a háborút (mint a megteremtendő dél-afrikai nemzet egyik első nagy „közös ügyét") ne csak azok érezzék sajátjuknak, akik például Német Délnyugat-Afrikában harcoltak a németek ellen, hanem bárki, aki belga hagymalevest készít a saját konyhájában.

Hiányérzet az olvasóban egyedül talán azért keletkezhet, mert a szerző több teret is adhatott volna a „hamis bárányborda" elkészítéséhez hasonló apró, de érdekes részletnek. Ettől eltekintve, a 'Botha Cake' and 'Belgian Onion Soup' című tanulmány rendkívül izgalmas olvasmány, amelyet bátran ajánlok nemcsak a táplálkozáskultúra, a társadalmi nemek vagy a térség története iránt érdeklődőknek, hanem az első világháborúval és a politikatörténettel foglalkozók számára egyaránt.

Sarah-Jane Walton: 'Botha Cake' and 'Belgian Onion Soup:' Gendered Patriotism Through Three South African, First World War. [„Botha sütemény" és „belga hagymaleves": nemekhez kötődő hazafiság három dél-afrikai példán keresztül, az első világháború idején]. Community Cookbooks. The Journal of Imperial and Commonwealth History. Vol. 52. No. 3, 2024. 441–463.

Szabó-Zsoldos Gábor

A „szellem kalandorának” kalandos élettörténete

„A szellem kalandora”: a Ritoók Emma vitatott regényének címét idéző minősítés talán nem tetszett volna az írónővel szellemileg rokonítható Julius Evolának, amiképp az sem, hogy életrajz jelent meg róla (9. o.) – mármint nem a saját tollából, mint A cinóberösvény (Il cammino del cinabro, 1972.), mely élete tévútjainak, útvesztőinek, zsákutcáinak, valós tényeinek, bocsáttassék meg a szótorzó, át-(kon)fabulálásában, idealizálásában, misztifikálásában, elkenésében, meghamisításában szinte felülmúlhatatlan. *Andrea Scarabelli* Julius Evola kalandos élete. Életrajz (Vita avventurosa di Julius Evola. Una biografia) című monumentális könyvének fő érdeme – ez idáig páratlan teljessége és információgazdagsága után – éppen az, hogy többnyire (!) felülemelkedve a főhőse iránti elfogultságán, feltárja a személyiség és az életút ellentmondásait, szembesíti tényanyagát a köréje rakódott s az azt gyakran elfedő legendáriummal.

Rámutat, hogy Julius Evola éppúgy nem volt Julius (hanem Giulio Cesare), mint ahogyan báró sem, professzor sem, doktor sem, mely rangokkal-címekkel önmagát kitüntette s rajongói elhalmozták; még diplomát sem szerzett. (21., 22., 155., 541. o.) Az egyszerre túl sokat és semmitmondó „Mester” titulust álszerénységből hárítgatta, vagy tán megsejtve, hogy holta után epitheton ornansa a „gonosz mester” (cattivo maestro) lesz, olyan definíciókkal, mint „a fajelmélet és a legvadabb fasizmus mestere”, „az olasz jobboldal egy részének maître à penser-e”, az Adriano Romualdi- és Giorgio Almirante-féle

neofasiszták „Marcuséja" és „mestere Sade márkival együtt", „egzaltált szektás összeesküvők mestere" stb. (465., 542., 544., 585., 539. o., hátsó fülszöveg, vö. *Gianfranco de Turris*: Elogio e difesa di Julius Evola. Il barone e i terroristi, Edizioni Mediterranee, Roma, 23. o., *Dana Lloyd Thomas*: Evola e la tentazione razzista. Giordano, Mesagne-Brindisi, 2006, 13. o. *Madarász Imre*: Szexuálmisztika. Evola és Sade. in Madarász Imre: Az Érzékek irodalma. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2002, 197–205. o.).

A feloldhatatlan kettősségek, látványos önellentmondások végig kísérték Evola életpályáját, életművét, filozófiáját. Scarabelli egyenesen „két Evoláról" beszél (241. o.). A „modern világ elleni lázadó", dühödt „antimodernista" futuristaként és dadaistaként („futur-dada") kezdte. (34–39., 59-60., 61–80., 271. o.) A harcias antifeminista és gőgös nőgyűlölő (egyebek közt – álnéven – Weininger fordítója) az olasz feminizmus úttörőjének, a „protofeminista" Sibilla Aleramónak szerelmetes lovagja, egy márkinőnek (bizonyos Livia Picardinak) „rabszolgája", főleg német, nagyon vonzó nőknek imádója – köztük mindenekfölött Marlene Dietrich csodálója – volt, egy időben „őt eltartó hölgyet" keresett publikusan, újságban, anyjával élt együtt annak haláláig a „mamahotelben", igazi „mammone"-ként: Aleramo kegyetlenül, ám nem teljesen alaptalanul állította, hogy „rossz és nem is túl eredeti filozófiája csak arra szolgál, hogy leplezze vele valódi érzelmi életét". (293–294., 506., 99., 100., 102., 541., 67., 500–501., 103. o.)

Amiben viszont a fanatizmusig következetes volt, az az apologétái, szerecsenmosdatói által gyakran mentegetett, relativizálni, megkérdőjelezni próbált extrém szélsőjobboldalisága, fasizmusa, nácizmusa, fajgyűlölete. Mert lehet, hogy ifjúkorában írt antifasiszta lapokba is, a Nemzeti Fasiszta Pártba (PNF) való belépési kérelmét visszautasították, a feketeinges rezsim

időnként cenzúrázta, a titkosrendőrség (Ovra) figyeltette, útlevelét ideiglenesen bevonták stb. (110–114., 350., 210., 287., 392–393. o.) Azonban a Mussolini-rendszert inkább jobbról bírálta és „körözte le" amolyan „szuperfasisztaként". (199. o.) Noha fordította Spenglert, nem „olasz Spengler" lett, inkább (némiképp eretnek) olasz Rosenberg. (489–490., 229., 235., 255. o.) A korábban dicsőített „mediterrán tradíciót" megtagadta, arról szóló, plágiummal megvádolt könyve (Imperialismo pagano, 1928.) terjesztését megtiltotta, „mediterranizmusát" egy „árja-germán orientációra cserélve. (165., 177., 244., vö. 362. o.) Rasszizmusát, antiszemitizmusát Scarabelli önmagának ellentmondva, tulajdon információival megcáfoltan próbálja (részben) apologizálni: Evola „spirituális", „nem biológiai", nem rosenbergi, nem nürnbergi) zsidóellenessége felülmúlta az olaszországi „faji törvényekét" (leggi razziali), sőt, magát Scarabellit idézve, „még az akkori Németországét is" (!), előítéleteit kiterjesztette közeli ismerőseire (például „a zsidó Alberto Moraviára") is, a „négerekkel" szembeni ellenszenvét és megvetését, az apartheid iránti szimpátiáját haláláig őrizte, vallotta, fenntartotta. (301–310., 342–351., 379., 309., 308. o.) Mindez még nem a legrosszabb. A Vita italiana folyóiratban szerkesztőtársa és elvbarátja, a főantiszemita honfitárs, Giovanni Preziosi Evolát joggal jellemezte a hitleri „Németország legmegbízhatóbb barátjaként": „hivatalos kulturális közvetítő" (mediatore culturale ufficiale) lett a két szövetséges tengelyhatalom között; meghívták előadónak az erfurti Zsidóellenes Nemzetközi Kongresszusra; Himmler személyesen és személyes ismerőse irányában „nagy szimpátiát" tanúsítva támogatta Evolát, meghozzá „sok pénzzel"; vele bizalmas viszonyt alakított ki; Róma német megszállása idején együttműködött „a Sicherheitsdienssttel, az SS biztonsági szolgálatával"; a felszabadító amerikaiak és a partizánbosszú elől a (maradék) Harmadik Birodalomba

menekült. Még Bécsben is kollaborált a nemzetiszocialistákkal, a szabadkőművesekről gyűjtvén anyagot (407., 377., 316., 314., 337., 374., 416., 418., 420–426., 456. o.)

Bécsi felelőtlen-önpusztító sétájáról és megnyomorodásáról a szövetséges bombazáporban Gianfranco de Turris külön a tragikus epizódnak szentelt könyve után Scarabelli újat már nemigen mondhat, „osztrák kórházi kezeléséről" és a „magyar intemezzóról" sem (a Pető Intézetben); legfeljebb annyit, hogy a gyógyíthatatlan beteg a rá jellemző elvakultsággal sem önnön ostoba-gőgös vakmerőségét, hübriszét okolta, hanem a meggyógyításával (hiába) fáradozó osztrák orvosok „ellenségesen-szándékosan durva bánásmódját" (427–439. o., vö. *Gianfranco de Turris*: Julius Evola. Un filoso in guerra 1943–1945, Mursia, Milano, 2016, *Madarász Imre*: Julius Evola a háborúban (majd Budapesten). Klió 2017/4., 71–73. o.)

Ez a szemellenzős csökönyösség, szellemi röghöz („és vérhez") kötöttség határozta meg Evola „Postwar"-korszakát is. Sem bénasága miatt mozogni, sem intellektuális megmerevedése okán rögeszméitől elmozdulni nem bírt. A „fasizmus apológiája", terrormerényletekért (FAR) való közvetett felelőssége miatti (felmentéssel végződött) 1951-es perbefogása sem törte meg: perében Platónt, Arisztotelészt, Dantét idézte „védelmi tanúiként" és elutasította a „zsarnokságot". (465–476. o.) Szavakban. írásaiban továbbra is átkozta a demokráciát: Emberek és romok (Gli uomini e le rovine, 1953.) című könyvének alcíme Adalékok egy antidemokratikus gondolatisághoz; előszavát az egykori partizánvadász és leendő puccsista, *Junio Valerio Borghese* jegyezte. (483–484. o., *Madarász Imre*: A salòi herceg. Klió 2008/2., 107–109. o.) Vállaltan „reakciósként" szidta az antifasiszta szuperhatalmakat, a Szovjetuniót és az Amerikai Egyesült Államokat egyaránt, a demokratikus

politikai választásokat, a nőemancipációt, a személygépkocsikat, a televíziót… egyszóval mindent, ami modern és ellentétes „a legjobb feudalizmushoz való visszatérés" vágyálmával, „a konzervatív forradalom" lázálmával; mindvégig magasztalta a román vasgárdista Codreanu és nácifasiszta kollaboránsokat (Oriani, Gentile, D'Annunzio, Marinetti, Brasillach, Drieu La Rochelle, Degrelle, Hamsun, Maurras & Co. 483., 494–498., 221., 251., 274., 256. o.)

Anakronisztikus ultrakonzervativizmusa mindinkább elszigetelte, önéletírása szerint baloldaliak és katolikusok egységesen „összeesküdtek elhallgatására" (congiura del silenzio), gőgje, udvariatlansága, nem ritka durvasága gondoskodtak az egykori kirekesztő kirekesztettségének kiteljesedéséről. (476. o.) Csupán rajongói „szektája" bálványozta „élő legendaként". (540. o.)

1974-es halála után mintha (*Jászi Oszkár* kifejezésével) „életmunkájára" is szemfedő borult volna. Évtizedekig filozófiai lexikonok sem említették. Aztán bekövetkezett a visszahatás. Ma kultusza van. Magyarországon is. Sőt. Nálunk kiváltképpen. Összes műveit sorozatban adják ki. Szinte bíráló visszhang nélkül. Az Evola-kritika mifelénk fehér holló. (Madarász Imre: Egy hagyományellenes tradicionalista: Julius Evola „felfedezése". in Madarász Imre: „Titus íve alatt". Az antik Róma öröksége az olasz felvilágosodás és romantika irodalmában. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998. 117–128. o.) Komoly kutatók portréját nem átallják, úgymond, „konzervatív arcképek" csarnokába emelni, olyan nagyságok közé, mint Chateaubriand, Fichte, Cooper, II. János Pál, Kemény Zsigmond, Németh László… (Konzervatív arcképek. Szerk.: *Frenyó Zoltán*, L'Harmattan Kiadó–TIT Kossuth Klub Egyesület, Budapest, 2021. 308–315. o.) Jó lenne hinni és remélni, hogy Andrea Scarabelli nagymonográfi-

ája segíthet „tisztán meglátni” nemcsak „csúcsainkat”, de a mély szakadékok veszedelmét is.

Andrea Scarabelli: Vita avventurosa di Julius Evola. Una biografia [Julius Evola kalandos élete. Életrajz]. Bietti, Milano, 2024. 737 o.

Madarász Imre